

MICHAEL BRIAN SCHIFFER, *Behavioral*

Archaeology. Principles and Practice

(with the assistance of Kacy L. Hollenback and contributions by Kacy L. Hollenback, James M. Skibo, William H. Walker), Equinox Publishing Ltd, London Oakville, 2010, 220 p, ISBN 9781845532871 (hardback), 9781845532888 (paperback).

Cea mai mare parte a activității științifice a lui Michael Brian Schiffer (profesor la School of Anthropology din cadrul University of Arizona) s-a identificat cu elaborarea și aplicarea principiilor programului practic și teoretic de cercetare denumit arheologia comportamentală – *Behavioral Archaeology*. M. B. Schiffer a devenit, în timp, corifeul respectivei paradigme, poziție recunoscută și sugerată de titlul pe care doi dintre colaboratorii săi l-au ales pentru introducerea unui număr special al revistei „Journal of Archaeological Method and Theory”: *Introduction to Assessing Michael Brian Schiffer and His Behavioral Archaeology*¹. Astfel, apare ca firească inițiativa sa de a sistematiza între copertile unei cărți fundamentele teoretice și practice ale *Behavioral Archaeology* (p. IX-X)².

Lucrarea *Behavioral Archaeology. Principles and Practice* este organizată în patru mari părți, fiecare cuprinzând mai multe capitole. În introducere (I. *Introduction* p. 3-15) Schiffer oferă cititorului posibilitatea de a înțelege cum și de ce a apărut curentul comportamental (cap. 1. *Behavioral Archaeology: Origins and the Four Strategies*, p. 3-8). În acest sens descrie eferescența intelectuală caracteristică Universității Arizona, de la sfârșitul celui de-al șaptelea deceniu al secolului XX, când polemicile iscate în jurul ideilor procesualiste promovate de Lewis Binford (care de altfel i-a fost profesor autorului) au reprezentat cadrul pentru reevaluarea scopului și metodelor specifice investigației arheologice. În respectiva conjunctură, tinerii absolvenți M. Schiffer, J. Jefferson Reid și proaspătul doctor William L. Rathje, nemulțumiți de faptul că *New Archaeology* nu oferă și nu

dezvoltă o metodologie clară pentru studierea proceselor ce duc la formarea siturilor, au propus un program propriu de cercetare ce gravitează în jurul a patru strategii, strategii care constituie pilonii ideologici și metodologici ai modelului sugerat³. Pentru înțelegerea și studierea atitudinilor umane din trecut au fost recomandate, ca unelte de lucru, arheologia experimentală, etnoarheologia, arheologia activă (*action archaeology*), împrumutul de legi și principii de inferență din alte discipline și, nu în ultimul rând, studiul culturii materiale moderne (din societățile industrializate) cu scopul a deduce motivațiile alegerilor tehnologice ale grupurilor umane. Inițiatorii mișcării au considerat-o, de la început, „progenitură” a celei procesualiste, în primul rând, prin preluarea ideii lui L. Binford conform căreia artefactele sunt intim implicate în toate aspectele societăților umane și, în al doilea rând, prin conștientizarea necesității ca arheologia să devină științifică prin generarea unor legi și principii proprii. Pe lângă scurta prezentare a originilor programului, în introducerea lucrării pe care o avem în vedere, autorul expune succint și fundamentele conceptuale (cap. 2. *Conceptual Foundations* – p. 9-15) ale acestuia; de reținut este premisa: *life consists of ceaseless and varied interactions among people and myriad kinds of artifacts* (p. 13).

Partea a II-a a lucrării, sugestiv denumită *Inference and Formation Processes* (p. 19-82) reprezintă o aprofundare a noțiunilor doar amintite în introducere, fiind concentrată în jurul a două dintre cele mai abordate teme specifice arheologiei comportamentale: deducția și procesul de formare a siturilor. Pentru Schiffer, sistemul nomologic de deducție al lui Carl Hempel a constituit punctul de plecare în alcătuirea modelului sintetic de inferență care este compus din trei seturi de legi experimentale: corelațiile, transformările culturale (*c-transforms*) și cele non-culturale (*n-transforms*)⁴. Un *corpus* de corelații, transformări culturale și non-culturale în continuă

¹ J. Jefferson Reid, James M. Skibo, Introduction to Assessing Michael Brian Schiffer and His Behavioral Archaeology, in *Journal of Archaeological Method and Theory*, 18, 2011, pp. 273–277.

² Autorul mărturisește că această lucrare a fost scrisă ca urmare a invitației ce i-a fost adresată de Thomas Levy de a scrie o carte autobiografică despre arheologia comportamentală. Într-o formulă mai detaliată și centrată pe anii de formare ca specialist, aceste detalii autobiografice au fost deja publicate de M. B. Schiffer în *Behavioral Archaeology. First Principles*, University of Utah Press Salt Lake City, 1995, capitolul 1. *A Personal*

History of Behavioral Archaeology, pp. 1-25.

³ În acest sens, vezi J. Jefferson Reid, Michael B. Schiffer, William L. Rathje, *Behavioral Archaeology: Four Strategies*, in *American Anthropologist, New Series*, Vol. 77, No. 4 (Dec.), 1975, pp. 864-869.

⁴ Modelul sintetic de inferență a fost propus în M. Schiffer, *Archaeology as Behavioral Science*, in *American Anthropologist, New Series*, Vol. 77, No. 4 (Dec.), 1975, pp. 836-848.

extindere îl oferă arheologia experimentală, etnoarheologia și împrumutul de legi din alte discipline. Dezvoltarea unui sistem de inferență apare ca fiind necesar în înțelegerea proceselor de formare a siturilor, înțelegere indispensabilă activității arheologului, indiferent de faptul că munca acestuia se desfășoară pe teren sau la birou. În capitolul 4 al lucrării (cap. 4. *Cultural Formation Processes*, p. 31-40) autorul examinează activitățile culturale (*c-transforms*) care influențează morfologia artefactelor aflate în contexte sistemice precum reutilizarea (ciclurile laterale, reciclarea, uzul secundar și procesele de conservare) și depunerile culturale (prin care artefactele sunt transferate din contexte sistemice în contexte arheologice)⁵. Factorii non-culturali (*n-transforms*) (de natură eoliană, fluvială, geologică și agenții de natură chimică, fizică sau biologică) responsabili pentru formarea siturilor alcătuiesc subiectul capitolului 5. *Noncultural (Environmental) Formation Processes* (p. 42-52). În capitolele subsecvente (cap. 6. *Identifying Formation Processes*, p. 53-61; cap. 7. *Building Chronologies: A Hohokam Case Study*⁶, p. 62-70; cap. 8. *The Archaeological Process*⁷, p. 71-80) Schiffer prezintă situații concrete prin care evidențiază importanța identificării proceselor ce au rol în crearea siturilor și necesitatea unui sistem obiectiv de înregistrare corectă a datelor de pe teren, din timpul săpăturilor arheologice.

Cea de-a treia parte a lucrării – III. *Technology* (p. 83-152) – este alcătuită din capitole care sunt, de fapt, studii ale unor aspecte tehnologice și reprezintă adaptări (cum le numește autorul) ale unor lucrări mai vechi. Astfel, capitolul 10 semnat împreună cu M. Skibo (cap. 10. *Studying Technological Change* – p. 93-101)⁸, dezbate schimbările tehnologice care, din perspectiva celor doi cercetători, nu au o singură cauză ci sunt determinate de o varietate de factori interconectați. O altă chestiune în investigarea căreia arheologii

comportamentalști au avut o contribuție importantă, mai ales prin testarea unor ipoteze cu ajutorul experimentelor, este cea a tratării suprafeței ceramicii și randamentul vaselor de gătit (cap. 11. *Ceramic Surface Treatments and Cooking Pot Performance*, p. 102-105). Următoarele patru capitole constituie exemple de aplicare a strategiei nr. 4 din programul comportamental (studiul preferințelor materiale moderne pentru a deduce atitudini umane specifice). Este vorba de câteva subiecte de cercetare pentru care M. Schiffer are o anumită predilecție precum motivele care au dus, după primul război mondial, la adoptarea pe scară largă a automobilului ce funcționează pe bază de produse petroliere în detrimentul automobilelor electrice (cap. 12. *Folk Theories and Scientific Theories: The Case of the Early Electric Automobile*⁹, p. 107-116), competiția dintre tehnologiile de producere a curentului electric (cap. 13. *Long-Term Technological Competitions*¹⁰, p. 117-127), transferul de tehnologie și cele șase faze ale respectivului proces (14. *Technological Differentiation*¹¹ - p. 128-134) și alegerea electricității pentru a ilumina farurile de pe coastă (cap. 15. *Differential Adoption and the Electric Lighthouse*¹², p. 135-140). Pe scurt, cele patru capitole urmăresc rațiunile socio-economice și ideologice pentru care o anumită tehnologie a fost preferată altora concurente la un moment din timp. În următorul capitol al celei de-a treia părți (cap. 16. *The Cascade Model of Invention Processes* p. 141-150¹³) sunt discutate aspectele teoretice aplicate în studiul tehnologiei: contextul comportamental – *behavioral context*, sistemul tehnologic complex – *complex technological system* (CTS) și modelul invențiilor în “cascadă”.

Ultima parte a cărții (IV. *New Directions*, p. 153-193) este alcătuită din cinci capitole, patru fiind semnate împreună cu, sau numai de elevii lui Schiffer care alcătuiesc noua școală de cercetare – *The “New” Behavioral Archaeology*. Această secțiune a fost

⁵ Subiectul a mai fost dezbătut pe larg în M. B. Schiffer, *Toward the Identification of Formation Processes*, in *American Antiquity*, vol 48, nr. 4, 1983, p. 675-706 și în M. B. Schiffer, *Formation Processes of the Archaeological Record*, University of Utah Press; 1st Edition, 1996).

⁶ Adaptat după M. B. Schiffer, *Formation Processes of the Archaeological and Historical Records*, in (W. D. Kingery ed.) *Learning from Things: Method and Theory in Material Culture Studies*, Smithsonian Institution Press, Washington, D.C., 1996, pp. 73-80.

⁷ Adaptat după M. B. Schiffer, *Formation Processes of Archaeological Record*, University of Utah Press, Salt Lake City, 1996.

⁸ Adaptat după M. B. Schiffer, J. M. Skibo, *Theory and Experiment in the Study of Technological Change*, in *Current Anthropology*, 28, 1987, pp. 595-622.

⁹ Adaptat după M. B. Schiffer, *Indigenous Theories, Scientific Theories and Product Histories*, in (P. Graves-Brown ed.)

Anthropological Perspectives on Technology, Routledge, Londra, 2000, pp. 72-96.

¹⁰ Adaptat după M. B. Schiffer, *The Explanation of Long-Term Technological Change*, in (M. B. Schiffer ed.) *Anthropological Perspectives in Technology*, University of New Mexico Press, Albuquerque, 2001, pp. 215-235.

¹¹ Adaptat după M. B. Schiffer, *Studying technological Differentiation: The Case of 18th-Century Electrical Technology*, in *American Anthropologist*, 104, 2002, pp. 1148-1161.

¹² Cu unele preluări din M. B. Schiffer, *The Electric Lighthouse in the Nineteenth Century: Aid to Navigation and Political Technology*, in *Technology and Culture*, 45, 2005, pp. 275-305.

¹³ Adaptat după M. B. Schiffer, *The Devil is in Details: The Cascade Model of Invention Processes*, in *American Antiquity*, 70, 2005, pp. 485-502.

elaborată ca răspuns la criticile venite dinspre reprezentanții post-procesualismului și are scopul de a sublinia maniera în care arheologia comportamentală a integrat programatic, încă de timpuriu, problematici precum ritualul și religia (cap. 18 semnat de Kacy L. Hollenback – *Ritual and Religion* – p. 156-163), teoria semnificației artefactelor (cap. 19. *A Behavioral Theory of Meaning*¹⁴, scris în colaborarea cu A. Miller, p. 164-175), puterea socială și reprezentarea materială a acesteia (cap. 20. *The Materiality of Social Power*, semnat împreună cu William H. Walker¹⁵, p. 175-185) și arheologia peisajului (cap. 21. Kacy L. Hollenback – *Landscapes*, p. 186-193).

Pentru cititorul familiarizat cu scrierile lui M. B. Schiffer, lucrarea *Behavioral Archaeology. Principles and Practice* este destul de redundantă, fără elemente de noutate sau originalitate, reprezentând, în fapt, o (p)reluare a vechilor scrieri ale autorului. În schimb, cei care nu au avut ocazia să parcurgă, până în prezent, operele sale vor găsi rezumate, în această carte, principiile teoretice și modelele de analiză a relației om-artifact (prin prisma alegerilor tehnologice) și a proceselor de formare a siturilor adică o parte însemnată a programul de cercetare și deducere în arheologie al lui Michael Brian Schiffer.

Diana-Măriuca Vornicu

ADRIAN PORUCIUC, *Sub semnul Pământului Mamă: rădăcini preistorice ale unor tradiții românești și sud-est europene*,

Prefață de Miriam Robbins Dexter, postfață de Nicu Gavriluță, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2013, 213 p.

Apărută într-o primă ediție în anul 2010, sub titlul *Prehistoric Roots of Romanian and Southeast European Traditions*, versiunea românească a lucrării profesorului Adrian Poruciuc, de la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, bazată pe analiza unor serii de colinde laice românești, pe lucrări ale Marijei Gimbutas, dar și pe unele dicționare lingvistice, încearcă (cu succes, credem noi) să ajungă la substratul arhaic, neo-eneolitic sau clasic, al unor „reprezentări” populare, discutând în acest sens „implicațiile lingvistice, culturale și arheologice”; volumul editat în 2013 se bucură de o serie de completări, datorate mai ales unor titluri bibliografice noi apărute, care îl ajută pe autor să documenteze mai bine o serie de aserțiuni (a se vedea, spre exemplu, subcapitolul *Adaos de ultimă oră* – p. 78-

80).

După *Cuvânt înainte al autorului la ediția românească* (2013) (p. 7-8), urmează *Prefața la ediția americană* (2010) (p. 9-13), semnată de Miriam Robbins Dexter, care, după o scurtă „referire de ansamblu la compoziția societății europene din neolitic și la incursiunile indoeuropenilor, care s-au contopit cu acea societate”, subliniază o serie de aspecte abordate de cercetătorul ieșean, concluzionând că profesorul Adrian Poruciuc „demonstrează indoeuropenizarea lingvistică a unor figuri mitologice și folclorice de sorginte preindoeuropeană”, acesta oferindu-ne „o piesă esențială pentru completarea unui puzzle arheomitologic: materialul românesc.”

Liste de abrevieri (p. 15) îi urmează *Introducerea* (p. 17-24), în care autorul încearcă să familiarizeze cititorul cu universul schimbărilor culturale prin care a trecut sud-estul Europei începând cu zorii epocii bronzului, argumentând faptul că „transmiterea tradițiilor prin viu grai de la o generație la alta – fără reale prohibiții sau prescripții (cu excepția celor destul de blânde venite din partea bisericii creștine de rit răsăritean) – poate explica, de fapt, spectaculoasa păstrare a unor elemente precreștine, preromane, și chiar preindoeuropene în folclorul românesc, ca remarcabilă parte din cultura tradițională sud-est europeană” (p. 18). Cercetătorul ieșean lămurește linia pe care a urmat-o „în abordarea atât a mitologiei clasice, cât și a folclorului” (p. 20), subliniind că datorează „cel puțin la fel de mult Marijei Gimbutas cât și lui Mircea Eliade” (p. 20); acestora li se adaugă și alți „înaintași”, între care etnologul Petru Caraman, căruia regimul comunist nu i-a „permis să formeze o școală în jurul său” (p. 20-21), Martin Persson Nilssen, Romulus Vulcănescu, Gustave Glotz, Alexander Fol, Ivan Mazarov, Stancu Ilin etc.

În primul capitol, intitulat Românescul *dolf* „monstrul marin” – în legătură cu o familie de cuvinte grecești și cu anumite elemente de religie eurasiatică timpurie (p. 25-46; cu patru subcapitole), practic „o versiune extinsă” a unui articol al autorului din 1997, cercetătorul ieșean analizează „dolful”, personaj asociat „ceremoniilor specifice sărbătorilor de iarnă” (deci trecerii dintre ani, echivalentă cu „Creația însăși [care] s-a efectuat plecând de la centru” (ELIADE 2008: 24 – n. noastră), considerat de Stancu Ilin „aparitiie ciudată”, „pietrificări ale unor ritualuri nemaîntrelese astăzi” (p. 26); profesorul Adrian Poruciuc încearcă să demonstreze că acele colinde ale dolfului „au destul de clare corespondențe cu unele aspecte paleobalcanice (inclusiv arhaic-grecești și pregrecești), și chiar cu unele dintre cele mai timpurii manifestări de religie

¹⁴ Adaptat după M. B. Schiffer, A. R. Miller, *A Behavioral Theory of Meaning*, in J. M. Skibo, G. Feinman (eds.) *Pottery and People: A Dynamic Interaction*, University of Utah Press, Salt Lake City, 1999, pp. 199-217.

¹⁵ Adaptat după W. H. Walker, M. B. Schiffer, *The Materiality of Social Power: The Artifact Acquisition Perspective*, in *Journal of Archaeological Method and Theory*, 13, 2006, pp. 67-88.

eurasiatică” (p. 26). Astfel, autorul opinează că românescul *dolf*, „deși este înrudit de departe cu denumirea clasică a delfinului, reprezintă o relicvă de substrat, care, chiar în planul limbii române, poate fi trimisă la unele corespondențe (și ele destul de obscure), dintre acestea remarcându-se în primul rând adjectivul românesc *dolofan*” (p. 29). În acest context, cercetătorul ieșean, în urma unor analize etimologice, ajunge la elementele lexicale *delphis* (delfin) – *delphus/dolphos* (pântec, uter) – *Apollo Delphinios* (de care se leagă sărbătoarea *Δελφίνα*) – *Delphoi* sau *Dolphoi* (loc sacru) – *adelphos* (frate, în accepțiunea de rudă uterină) – rom. *bolf* (umflătură) – rom. *bolovan*; coroborarea cu o serie de mărturii arheologice și istorico-lingvistice, îl face pe autor să analizeze „cultul bolovanilor”, menționând că „alternanța semantică între <trunchi de copac> și <bolovan> merită și ea atenție”. În acest context, profesorul ieșean arată, justificat din punctul nostru de vedere, cu argumente de ordin istoric, că „cea mai timpurie fază a ceea ce consider a fi reprezentat un cult al bolovanilor trebuie să se fi desfășurat pe aceeași axă euro-siberiană pe care s-au manifestat credințe religioase de sorginte paleolitic-mezolitică, precum cele materializate în reprezentări de <Venus> corpolente, strămoașe ale celor, mult mai numeroase, din neolitic” (p. 42); în același timp, este de părere că „Dragonul Negru” de pe Amur sau „Zeița-Pește” de la Lepenski Vir sunt „reprezentări ale unor înaintași preistorici ai dolfului, pe care unele colinde românești îl înfățișează ca ieșind din Marea Neagră la furt de mere împărătești” (p. 43). Totodată, autorul consideră că argumentele prezentate „susțin și ideea că un cult al bolovanilor exista deja în lunga perioadă dintre sfârșitul ultimei glaciațiuni și apariția adevăratelor păduri în zona boreală a Eurasiei. Iar în acele condiții se putea petrece și un transfer al unor modele figurative și non-figurative (geometrice, prin stilizare extremă) de pe bolovani sacri pe stâlpi de lemn și pe alte categorii de materiale” (p. 44). În acest context, ne întrebăm în ce măsură o serie de statuete feminine *Dimini* și *Precucuteni-Tripolie A* care țin lipit de piept un obiect lung și ușor îngroșat la partea superioară, uneori crestă [*Larissa 5*, *Sabatinovka II*, *Traian-Dealul Fântânilor*, *Lencăuți*, *Alexandrovka*, *Luka Vrublevetskaia*], considerate de majoritatea cercetătorilor a fi reprezentare a *phallus*-ului, pot trimite de fapt la un „stâlp sacru” – poate cu valoare de *Axis Mundi* (în aceeași idee poate nu sunt lipsite de importanță și statuetele cu talpa cilindrică perforată care apar de la nivelul *Vădastra II*). Mergând mai departe pe firul istoriei, credem că poate o analiză a nașterii lui *Mithra* din piatră (care marca aceeași perioadă calendaristică cu nașterea lui *Iisus Hristos* – deci un început, un „centru”) poate fi elocventă în raport cu unele elemente precreștine prezente într-o serie de colinde românești.

Al doilea capitol, intitulat *Marea și motivul potopului*

marin în folclorul românesc (p. 47-81; cu șase subcapitole) pleacă de la observația că, „într-un mod aparent paradoxal, cu cât asemenea creații folclorice au fost culese mai departe de mare, cu atât mai pregnantă este latura simbolică a elementelor de peisaj marin” (p. 47). Analiza colindelor legate de „mare”, aduce o serie de elemente care fac trimitere la legăturile dintre eroul tradițional românesc și „călărețul trac”, dar mai ales la aserțiunile: „elemente precum hora zânelor și raiul de peste mare ne îndreaptă spre un substrat mai arhaic al folclorului românesc, anume unul dominat nu de viteji călăreți (dintre cei care reprezintă mai ales tradiții patriarhal-andocentrice indoeuropene), ci de fecioare măiestre reprezentante ale imaginarului preistoric specific zonei denumite astăzi, de către tot mai mulți specialiști *Vechea Europă* (s.n.)” (p. 50), respectiv, „ca o observație generală, călăreții eroici din folclorul ritual românesc par deseori a fi adaosuri la tradiții mai arhaice, dominate de <cusătorese> divine care, suspendate în leagăne de mătase, traversează ape primordiale” (p. 53). Selectând o serie de colinde legate de subiect, cercetătorul ieșean abordează și transformarea unor substantive în nume proprii, unul dintre acestea fiind „mire” (din lat. *miles* = soldat) – *Mire, Mirel*; al patrulea grad de inițiere din misteriiile mithraice (*miles*) poate fi amintit, la rândul său, în colindele românești?; mai mult, în legătură cu prezența taurului sau a cerbului (cu valențe simbolice similare), amintim că cel de-al doilea se regăsește și în mithraism (unde cerbul este totuși sacrificat). În fragmentul legat de colinda nr. 9 (p. 61), nu excludem o legătură dintre cei trei frați „La curte dați/Si la curte/Nvață multe (în accepțiunea autorului, corectă, curte=templu – cf. nota 20 de la p. 59) și la primele trei grade mithraice (*Corb, Leu, Ascuns*), care, după Porfir, nu autorizau participarea profanilor la misterii. Același tip de colinde prezintă amănunțit ce se întâmplă cu trupul cerbului/taurului sacrificat: „din oase se vor <dulgheri> casele fetei, din piele se va face acoperiș, sângele va deveni zugrăveală, din cap se va găti <praznicul>, din copite se vor face pahare (<să bea boieri mari>), iar <căpățâna or pune-o-n portiță>”. Conform mithraismului, taurul (prima ființă vie creată de *Ormuz*) păștea într-o poiană de pe versantul unui munte; *Mithra tauroctonul*, prin vicleșug, îl prinde de coarne și-l incalcă, apoi îl obosește și-l cară în peștera care-i servea drept cămin; taurul reușește să scape, dar este din nou capturat de *Mithra*, ajutat de câinele său, și apoi ucis; din trupul taurului răsăr plantele și ierburile de leac, din șira spinării – grâul de pâine, din sânge – vița de vie, sămânța taurului, strânsă și purificată de *Lună*, a generat toate speciile de animale folositoare, iar sufletul, sub protecția câinelui credincios a lui *Mithra*, a urcat în sferile cerești de deasupra, devenind *Silvanus* (CUMONT 2007: 141-143). Din punctul nostru de vedere, colinda românească trimite practic la un nou început, la fel ca în mitul lui *Mithra tauroctonul*; raportându-ne la acest tip de colinde, este posibil să

avem de-a face, în linii generale, cu o reluare a temei în mithraism [chiar dacă sunt prezente numai o serie de elemente: fuga taurului, prezența căinelui (dezbătută în subcapitolul *Păcurarul și marea*, prezența peșterii=cămin etc.], mai ales pentru că observăm în ambele cazuri referiri la „un sacrificiu ca fundament”¹⁶ (p. 61). Precizăm însă că ne alăturăm profesorului Adrian Poruciuc privind vechimea mult mai mare a acestor elemente, întărind această aserțiune și prin teoria lui René Guénon, conform căruia „există simboluri care sunt comune celor mai diferite și mai îndepărtate forme tradiționale, nu ca urmare a <împrumuturilor>, imposibile în multe cazuri, ci pentru că aceste simboluri aparțin în realitate tradiției primordiale din toate formele care au provenit direct sau indirect” (GUÉNON 2008: 40), opinie formulată de altfel și de Mircea Eliade – „miturile se degradează, iar simbolurile se laicizează, dar ele nu dispar niciodată... Simbolurile și miturile vin de mult prea departe: ele fac parte din ființa umană și este cu neputință să nu le găsim în oricare ipostază existențială a omului în Cosmos” (ELIADE 1994: 31-32; aceeași idee și pentru simbolistica medievală la HEREA 2013: 31). În același timp, în legătură cu mithraismul care s-a bucurat de mare succes în lumea romană, referindu-ne la ciclicitatea unor fenomene/simboluri, nu excludem faptul ca situația socio-economică și geopolitică din sec. I î.Hr. – IV d.Hr. să repete una oarecum similară¹⁷, din Grecia sec. VII – VI î.Hr. când, pe fondul unei crize economice și a unor conflicte politice, o serie de răsturnări sociale par să fi readus în actualitate „renașterea vechilor modele culturale”, cel mai probabil indo-europene, ante-minoice (DODDS: 40 și nota 91). În ultimele trei subcapitole cercetătorul ieșean încearcă să răspundă, cu argumente științifice, la întrebarea: „oare ce fel de <catastrofe reale> ar fi putut provoca talazuri marine care să amenințe turme ale unor păstori preromâni sau români timpurii?”. Astfel, plecând de la premisa că în mileniul al VII-lea î.Hr. „același tip de populație (mediteranidă), cu același sistem de subzistență (agrar-pastoral primitiv), ocupa atât zona euxină, cât și zona egeeană” (p. 71), autorul arată că un posibil motiv este cel al „*Primul mit al potopului*” (conform lui Mircea Eliade); în acest sens, este

menționat un eveniment geologic datat la cca. 6700 î.Hr. – ruperea pragului dintre Marea Mediterană și Marea Neagră¹⁸, care a lăsat întipărită în memoria istorică vuitul înspăimântător sau valurile înalte, elemente prezente în diversele mituri legate de potop, inclusiv în colindele românești, care amintesc acest subiect. Și în acest caz menționăm potopul prezent în misterii mithraice, care are similitudini cu cel biblic (arca construită de un singur om, cu care-și salvează cireada; potopul universal; Cina cea de Taină la care Mithra celebrează împreună cu Helios și ceilalți tovarăși ai săi luptele purtate împreună – văzute ca un moment ce repetă ciclul reînnoierii la vechiul substrat arhaic) (CUMONT 2007: 144-145, nota 2).

Următorul capitol – *Întrupări ale sacralității – de la sanctuare preistorice la biserici neo-bizantine* (p. 81-109) – analizează pertinent o serie de elemente [reprezentarea orizontală a picioarelor-lobi ai zeiței, domul – „<gaură> prin care este posibil accesul la o lume a sacralului” – rămășiță a *omphalos*-ului („buricul pământului”), planul trilobular (trifoi) sau cruciform] care argumentează continuitatea dintre unele temple și morminte preistorice cu forma „Marii Mame” (conexiunea semantică *pântece-mormânt-mamă*, în accepțiunea Marijei Gimbutas), sanctuarele de la Lepenski Vir (Serbia), din Malta, West Kent (Marea Britanie) sau Newgrange (Irlanda), mormintele megalitice vest-europene sau reutilizarea în scop sacru a unor spații rituale (Delfi și Littlecote). În acest context, profesorul Poruciuc menționează că „în lumea egeo-balcanică, planul rectangular (uneori și cu adaosuri absidale) s-a impus încă din eneolitic”, ilustrându-și argumentația cu modelele sanctuarelor de la Porodin (Macedonia) și Căscioarele (România); menționăm că o machetă de sanctuar, interesantă în contextul acestei analize, este și cea de la Timkovo, din Ucraina (o platformă mică, plată, aproape pătrată în plan, cu trei laturi mărginite de mici plinte ce sugerau pereții, cel din stânga fiind întrerupt, probabil pentru a marca o intrare; partea frontală prezintă două capete de tauri schematizate care continuă practic pereții laterali și care formează o intrare largă; „camera” sanctuarului este împărțită în două de o mică nervură în relief) (БУРАЧО: fig. 5/4; БУРАЧО 2004: 61-63). Totodată, în

¹⁶ De altfel, denumirea primului grad de inițiere în mithraism – Cerb – credem că reflectă de fapt același fundament.

¹⁷ Merită amintită opinia lui F. Cumont, conform căreia este semnificativ faptul „că lumea iraniană și lumea greco-latină au rămas pentru totdeauna neînduplecate în fața asimilării reciproce, fiind separate pentru totdeauna atât printr-un refuz reciproc, profund și instinctiv, cât și prin ostilitatea lor ereditară – cf. CUMONT 2007: 8. Și totuși, lumea romană este „invadată” de numeroase culte semitice și mizeene, între care cel mithraic se bucură de mare răspândire; în paralel, iudaismul sec. IV-III î.Hr. dezvoltă doctrina învierii [cu cele două mari componente – nemurirea individuală

(prezentă într-o formă nu foarte diferită și în filosofia greacă – la Platon, de exemplu) și împărăția mesianică (cf. CHARLES: 66)] care practic, prin fariseismul apocaliptic din sec. I î.Hr., va pregăti „terenul” pentru creștinism și islamism (I Enoh, XCI-CIV; Psalmii lui Solomon, I-XVI – cf. CHARLES: 151), creștinismul asimilând apoi, treptat, o serie de elemente mithraice.

¹⁸ Autorul folosește în argumentația sa lucrarea lui Harald Haarmann, *Das Rätsel der Donauzivilisation – Die Entdeckung der ältesten Hochkultur Europas*, Verlag C. H. Beck, München, 2011, recenzată de altfel de domnia sa în *ArhMold*, XXXVI, 2013, 300-304.

argumentația sa, cercetătorul ieșean se declară de acord cu Cristina Biaggi care afirmă că arhitectura megalitică malteză și britanică are „la bază aceeași spiritualitate”, afirmând că „din punct de vedere religios-ideologic, acea formă de spiritualitate avea, ca noțiune-nucleu a ei, misterul seminței îngropate în așteptarea încolțirii unei noi vieți, de unde avea să răsară chiar noțiunea morții urmată de înviere din gândirea creștină” (p. 91); declarându-ne de acord cu autorul, amintim că o serie de sanctuare din Macedonia (NAUMOV 2008: 93-101), precum și mormintele în vase borcan din Bulgaria (BACVAROV 2006: 101-106), trimit, credem noi, la această idee, încă din neo-eneolitic; de asemenea, statuetele care au în pastă făină și/sau cariopse, prezente începând cu Cultura ceramicii liniare, au aceeași semnificație, ideea fiind, în consecință, mult mai largă spațial.

Analizând sanctuarul de la Littlecote (Marea Britanie), unde un mozaic îl redă pe Orpheu cântând la harpă, înconjurat de patru femei care călăreau câte un animal diferit, autorul face conexiuni cu spațiul destinat pentru dans de la Eleusis (*kallikhronos*) și trimite la vasele de tip horă din mediul Precucuteni-Cucuteni-Tripolie (precizăm că celebra „Horă de la Frumușica” se datează Cucuteni A, nu Precucuteni – p. 102) și apoi la dansurile rituale de tip horă, amintind „Isaia dântuiește” și un dans bulgar – *horó* („mai lent, <de jale>, care se execută <în cerc închis>”); pe lângă hora executată la ceremoniile de pomeniri din Țara Lăpușului, ne întrebăm dacă nu cumva și „despărțirea” din ritualul românesc de înmormântare, desfășurată în naos, practic în același loc cu botezul și cu „Isaia dântuiește”, nu poate fi considerat tot un dans funebru, ca parte a riturilor de trecere?

În privința ideii centrale a acestui capitol, autorul subliniază că „nu vreau să afirm că motivul trifoiului sacru a fost întotdeauna conștient simțit, de înaintașii noștri mai îndepărtați sau mai apropiați, ca proiecție a trupului unei Mari Mame. Nu se poate nega însă că, în Europa, metafore fundamentale precum cea a bisericii-mamă sau cea a bisericii-mireasă sunt simțite de *homo religiosus* ca perene și sacre în sine” (p. 109).

În capitolul IV – *Demeter ca „Pământ-Mamă” și Dionysos ca „Mirele Pământului”* (p. 111-129; cu cinci subcapitole), cercetătorul ieșean demonstrează pertinent, cu argumente lingvistice, derivația Demetrei din grecescul „*Ge-meter* sau Pământ-Mamă” (același înțeles și pentru *Dāmātēr*, *Dōmatēr*, *Daeira* sau particula albaneză *dha*) amintind „și ceea ce știau anticii despre *Ge* ca patroană a sanctuarului de la Delfi, cel al cărui

nume amintește de templele-pântece ale neoliticului” (p. 114) sau afirmațiile lui Pausanias – „în cele mai vechi timpuri lăcașul de profeție îi aparține Zeiței-Pământ (*Ge*)”, concluzionând că susține „ideea că *Demeter* este un teonim care dezvăluie o zeitate arhaică, de tipul Pământ-Mamă, o asemenea zeitate fiind și cea înfățișată de artizanii lutului din neoliticul anatolian” (p. 127).

În privința vechimii lui Dionysos autorul arată că acesta este „mai <bătrân> decât însuși presupusul său părinte, Zeus” (p. 116), ajungând la aserțiunea că „dacă <nimfele> cunoscute românilor ca *zâne* (și aromânilor ca *dzâne*) au fost imaginate ca îndeplinind funcția de mirese în ritualuri de tip *hieros gamos*, ne putem imagina că, în tradiția paleobalcanică, a existat și o figură de mire exemplar, care putea să fie cunoscut tocmai sub acel misterios nume *Zen/Zan* care i se aplica și lui Dionysos. În particular, *Zana* de care își aduc aminte albanezii, ca întrupare a feminității divine, poate să fi avut la origini un paredru numit *Zan*, presupunerea existenței acestui personaj putând fi consistent susținută de *zân* din dacoromână și de *dzân/zân* din aromână”, cu mențiunea de la nota 16 – „dacorom. *zân*, cu sensul de zeu” (p. 117); în concluzie, profesorul Adrian Poruciu respinge, pe baza numeroaselor date „atât arheologice, cât și lingvistice”, interpretarea, deja instituționalizată, a teonimului *Dionysos* ca „Fiul lui Zeus”, afirmând că în acest caz „se poate propune mult mai plauzibilă interpretare a celui teonim ca *Mire al Pământului* sau *Mire al Zeiței-Pământ*” (p. 127).

Un element care apare într-un ciclu de colinde românești „ca urări de bine încadrate în sărbătorile creștine de iarnă”, fără „corespondențe în tradițiile popoarelor vecine”, dar care reflectă legătura cu fondul tracic, este tratat în capitolul V – *Leul colindelor românești și predecesorii săi* (p. 131-172; cu 13 subcapitole). Analiza cercetătorului ieșean cuprinde evoluția datelor despre această felină din punct de vedere lingvistic, arheologic și istoric (Marea Zeiță pe tronul flancat de lei, reprezentările canine cucuteniene cu trei degete¹⁹, leii sculptați pe poarta de la Micene, reprezentarea pictată de pe vasul de la Phylakopi, piese din tezaurul de la Rogozen). Autorul amintește că Pausanias menționează faptul că la sfârșitul sec. II d.Hr. mai existau lei în Tracia și Macedonia²⁰, „ceea ce ar putea reprezenta o explicație pentru popularitatea de care s-a bucurat motivul (aparent <orientalizant>) al luptei eroului cu leul, un motiv bine păstrat în folclorul ritual românesc, oricât ar putea părea de surprinzător” (p. 132) (jocul leului din Moldova, legat de sărbătorile

¹⁹ Motivul palmei cu trei degete apare încă de la sfârșitul paleoliticului și va fi prezent până în epoca târzie a fierului – cf. ЧОХАДЖИЕВ 2004: 408-420.

²⁰ Relevante în acest context credem că sunt oasele de leu descoperite în neo-eneolitic: Bulgaria (Goljamo-Delcevo,

Durnakulak, Slatino, Karanovo); Ucraina (Maiaki); sudul Basarabiei (Bolgrad); România (Hârșova - nivelul Cernavoda I); Ungaria (Gyongyoshalasz, Tiszafoldvar, Tiszaluc, Zengovarkony), cf. BĂLĂȘESCU, RADU, MOISE 2005: 133.

de iarnă; diferite cântece de nuntă în care apar *junele* și *mirele*, în special din Transilvania și Banat); în acest context sunt analizate și motivele „erou-contra-leu” (Herakles-și-leul, Samson), ambele având substanță mitică și trimitând la „epoca impactului Popoarelor Mării (în jur de 1200 î.Hr.) în teritorii est-mediterane precum Egiptul și Palestina (...). Era de fapt perioada în care, în Grecia, lua sfârșit civilizația miceniană și se intra în Epoca Întunecată” (p. 149).

Analizând diferite variante de colinde românești care conțin motivul leului, autorul consideră că „doborătorii de lei din toate timpurile fac parte dintr-un filon mitic-ritual comun, care a ajuns până la noi prin perpetuare susținută de reimprospătări succesive, în cadrul zonei în care s-au păstrat cel mai bine elementele demice și culturale ale Semilunii Fertile primordiale. Un fapt aparent surprinzător – care este explicabil doar prin incredibilul conservatorism al mediului rural-analfabet – este că, în substanța lor, colindele românești ale leului arată a fi mai arhaice (dar și mai bine închegate) decât ceea ce ne spun despre Herakles și Samson sursele urban-literare, respectiv teologice” (p. 151). Totodată, autorul concluzionează că „leul din colindele românești – asemenea altor două personaje fabuloase *dolful* și *zgrîpturoiul* – reprezintă un foarte arhaic filon etichetabil ca „orientalizant” (p. 151).

În capitolul VI – *Orpheus – nume și funcție* (p. 173-190; cu opt subcapitole), cercetătorul ieșean începe cu interpretările etimologice contradictorii, intenția asumată fiind demonstrarea că „esența lui Orpheus nu depinde direct nici de <singurătatea> sa (nici de <privarea> de soție, sugerată de Chantraine), cu toate că legătura dintre numele *Orpheus* și rădăcina proto.ie. **orbho-* rămâne valabilă” (p. 174), ajungând la concluzia că „*phi* (φ) din *Orpheus* poate fi privit pur și simplu ca o *interpretatio graeca*, mai precis ca o aproximare grecească a unui sunet tragic” (p. 176). Astfel, analizele lingvistice și istorice îl fac pe autor să considere că în reconstituirea unui proto-Orpheus trebuie să se țină cont „mai degrabă de înalta sa pricepere de descântător și de făcător de minuni, precum și de funcția sa de deschizător de drum către <binecuvântarea celeilalte lumi>” (p. 184-185), ca serv al unui sanctuar, evident, în defavoarea funcției de rapsod-taumaturg. Autorul lansează ipoteza că „tot foarte devreme, figura mitică a unui Proto-Orpheus – probabil un <orfan șamanic> care acționa ca <servant> al forței divine dezvoltate ulterior, în mediul grecesc, ca divinitatea antropomorfă numită Apollo – trebuie să fi fost purtată către sud-estul Europei de către unul sau altul dintre valorile proto-indoeuropene (sau <protoscitice>?). Foarte probabil, Tracia a fost teritoriul în care Proto-Orpheus a evoluat către figura mitică ce avea

să intre în legende grecești” (p. 189).

Capitolul VII – *Orfism popular și adaosuri creștine* (p. 191-207; cinci subcapitole) este de fapt o continuare a celui precedent. Amintind că „s-au spus multe lucruri semnificative despre rădăcinile preistorice ale orfismului, ca filon spiritual care poate să-și fi avut începuturile sale încă din epoca <revoluției neolitice> care a legat Orientul Apropiat de Europa sud-estică”, autorul se alătură „opiniilor potrivit cărora anumite trăsături orfice au fost suficient de rezistente pentru a persista și în perioada creștinismului incipient” (p. 191), conform cărora o serie de tradiții arhaice au fost „integrate într-un scenariu creștin” (după Mircea Eliade). Astfel, autorul abordează „cu precădere, ce a mai păstrat folclorul românilor creștini din elemente simbolice (proto-)orfice, precum *izvorul* (echivalat cu *fântâna*=fântâna uitării-n.n.), *chiparusul* (echivalat cu *bradul*) și *drumul la dreapta* (drumul bifurcat-n.n.)” (p. 193) sau judecătoarea sufletelor, folosind ca material ilustrativ o serie de bocete și cântece funerare din Oltenia, Banat și sudul Transilvaniei, zone care sunt legate de calea neolitizării Vechii Europe.

În final – *În loc de epilog* (p. 209-210), profesorul Adrian Poruciu consideră că volumul este „o modestă contribuție la fundarea unei noi metode hermeneutice conforme dorinței exprimate de Mircea Eliade” (p. 209), sperând că a reușit să sugereze „unele căi înspre înțelesurile originale ale unor producții folclorice culese abia în vremurile recente, dar cu siguranță provenite din creații preistorice, traduse și re-traduse de nenumărate ori, din idiomuri primordiale (pierdute) în idiomuri care s-au impus succesiv autohtonilor din zona geografică avută în vedere aici” (p. 210). Totodată, autorul reamintește promisiunea sugerată de ediția americană, aceea de a publica, sub același titlu, un al doilea volum.

După *Bibliografie* (p. 211-221), volumul se încheie cu postfața *Duhul Marii Mame în mitologiile sud-est europene* (p. 223-225), semnată de antropologul Nicu Gavriluță, în care se subliniază că lucrarea „reprezintă o contribuție de referință la cunoașterea importanței folclorului, mitologiei și religiei privind ceea ce numim astăzi *originile Europei* și ale lumii (post)moderne occidentale în genere” și cu un bogat *Index. Nume, terminologie, problematică* (p. 227-241).

În ceea ce ne privește, suntem convinși că cercetătorul ieșean și-a atins pe deplin obiectivele; la rândul-ne²¹, întărim faptul că lucrarea domniei sale reprezintă una dintre majorele incursiuni din arheomitologia românească și internațională, un instrument de lucru obligatoriu, deopotrivă pentru lingviști, arheologi și istorici. Declarându-ne adepții curentului „tradiționalist” din arheologie, subliniem necesitatea

²¹ Versiunea englezească s-a bucurat de o serie de recenzii pozitive, semnate de Janine Canon, Robert Moss, Ana

Radu Chelariu și Cornelia-Magda Lazarovici (cf. p. 7).

aprofundării acestei lucrări pentru cercetătorii sacralității preistorice românești și/sau central-europene.

BIBLIOGRAFIE

- BAVCAROV 2006 Bacvarov, K., *Early Neolithic jar burials in southeast Europe: a comparative approach*, in: DP, XXXIII, 43-52.
- BĂLĂȘESCU, RADU, MOISE 2005 Bălășescu, A., Radu, V., Moise, D., *Omul și mediul animal între mileniiile VII-IV î.e.n. la Dunărea de Jos*, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște.
- CHARLES 2009 Charles, R. H., *Doctrina vieții de apoi în Israel, în iudaism și în creștinism*, Ed. Herald, București.
- CUMONT 2007 Cumont, F., *Misteriile lui Mithra*, Ed. Herald, București.
- ELIADE 2008 Eliade, M., *Mitul eternei reînnoiri*, Ed. Univers Enciclopedic, București.
- ELIADE 1994 Eliade, M., *Imagini și simboluri*, Ed. Humanitas, București.
- DODDS 1998 Dodds, E. R., *Grecii și iraționalul*, Ed. Polirom, Iași.
- GUÉNON 2008 Guénon, R., *Simboluri ale științei sacre*, Ed. Humanitas, București.
- HEREA 2013 Herea, pr. G., *Mesajul eshatologic al spațiului liturgic creștin. Arhitectură și icoană în Moldova secolelor XV-XVI*, Ed. "Karl A. Romstorfer", Suceava.
- NAUMOV 2008 Naumov, G., *The Vessel as a Human Body: Neolithic Anthropomorphic Vessels and Their Reflection in Later Periods*, in: Berg, I. (ed.), *Breaking the Mould: Challenging the Past through Pottery*, BAR International Series 1861, Oxford.
- БУРДО 2005 Бурдо, Н. Б., *Сакральний світ Трипільської цивілізації*, Київ, ediție electronică.
- БУРДО 1989 Бурдо, Н. Б., *Александровская группа раннетрипольских памятников*, in: Патокова, Е. Ф., Петренко, В. Г., Бурдо, Н. Б., Полищук, Л. Ю. (red.) *Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье*, Ed. Наукова Думка, Киев.
- ЧОХАДЖИЕВ 2004 Чохаджиев, С., *Трипльстни антропоморфни изображения: поява и райпространение*, in: Николов, В., Бъчваров, К., Калчев, П. (red.) *Праисторическа Тракия. Доклади от международния симпозиум в Стара*

Загора 30.09 - 04.10.2003, National Institute of Archaeology and Museum (Bulgarian Academy of Sciences)/Regional Museum of History Stara Zagora, София-Стара Загора, 408-420.

Constantin-Emil Ursu

SORIN-CRISTIAN AILINCĂI, *Începuturile epocii fierului în Dobrogea. Cercetările arheologice de la Revărsarea, Isaccea, județul Tulcea*, Muzeul Brăilei, Editura Istros, Brăila, 2013, 242 p. + 41 figuri incluse în text + 74 planșe.



Volumul de față, pe care îl supunem atenției cititorilor, este dedicat memoriei unuia dintre cei mai importanți arheologi români ai ultimei jumătăți de veac, Profesorul Gavrilă Simion, cititor al uneia dintre cele mai impunătoare instituții muzeale și de cercetare din țara noastră, un nume care s-a așezat în Panteonul arheologilor români trecuți „dincolo”, de unde simțim că veghează cu blândețe asupra destinului celor pe care i-a format de-a lungul deceniilor. Garanția calității editoriale a acestui volum este dată de prezența, pe copertă, ca editor, a prestigioasei edituri Istros a Muzeului Brăilei, acolo unde de ani buni, d-l dr. Ionel Cândea păstorește numeroase și valoroase apariții editoriale. În același timp, cartea d-lui Sorin-Cristian Ailincăi reprezintă apariția cu numărul opt din cadrul colecției *Biblioteca Istro-Pontica*, seria *Arheologie*, sub egida *Institutului de Cercetări Eco-Muzeale* și a *Consiliului Județean Tulcea*, ordonatorul principal de credite al instituției. Meritoriu este faptul că volumul a apărut și datorită implicării financiare a *Direcției Județene de Cultură Tulcea* (a se vedea, de pildă, mormintele tumulare din județul Tulcea)²², ceea ce denotă grija aparte față de patrimoniul arheologic imobil și mobil al unității administrative de care răspunde.

Domnul Sorin-Cristian Ailincăi este doctor în științe al Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, activitatea doctorală fiindu-i îndrumată de reputatul prof. univ. dr. Attila László, unul dintre cei mai avizați cunosători ai epocii bronzului și fierului din centrul și estul Europei. Preocupările domnului Ailincăi sunt cunoscute în mediul academic de multă vreme – remarcându-se

Ponto, Constanța-Tulcea, 2008.

²² F. Topolenu, G. Jugănar, C. Micu, S. Ailincăi, F. Mihail, A. Stănică, I. Costea, *Inventarierea siturilor arheologice din județul Tulcea. Studiu de caz: mormintele tumulare. I*, Ed. Ex

printr-o vizibilitate publicistică deosebită – atât cele vizând la modul general preistoria de la Dunărea de Jos, cât și cele specifice, reprezentând pasiunea sa intimă, anume începuturile epocii fierului. Teza sa de doctorat, apreciată de specialiști, s-a intitulat *Începuturile epocii fierului în Dobrogea*, fiind susținută public în anul 2009 la universitatea ieșeană.

Lucrarea se deschide cu un *Cuvânt înainte* (p. 7-8), semnat de autor, care indică și sintetizează preocupările sale în ceea ce privește studierea materialelor arheologice provenite din siturile „hallstattiene timpurii” aflate între Dunăre și Marea Neagră, care au constituit, de altfel, subiectul tezei de doctorat. Din respectiva lucrare, care reprezintă o sinteză de anvergură, pe care am avut și noi prilejul să o parcurgem, autorul a ales să publice și să valorifice anumite porțiuni, aceasta și din cauza drepturilor de autor care privesc anumite situri arheologice. Astfel, un prim pas l-a reprezentat publicarea monografiei așezării de la Jijila-Cetățuie²³, urmând ca în viitorul apropiat sau mai îndepărtat să vadă lumina tiparului rezultatele săpăturilor metodice întreprinse la Niculițel-Cornet, Beidaud, Garvăn-Mlăjitul Florilor, Enisala-Palanca, Babadag-Cetățuie. În acest context, autorul precizează că lotul de materiale arheologice analizate aici i-a fost încredințat de însuși autorul săpăturilor de la Revărsarea-Dealul Tichilești, Gavrilă Simion. Aceste cercetări au fost valorificate inițial de S.-C. Ailincăi într-un studiu din anul 2010²⁴, însă doar o secvență redusă din totalul materialelor; așa cum arată autorul prezentului volum, o șansă deosebită a făcut ca întregul lot arheologic să-i intre recent în posesie, fapt care l-a determinat să urmeze calea publicării exhaustive a respectivelor cercetări. D-l Ailincăi adaugă faptul că descoperirile de la *Cotul Tichilești*, care se caracterizează printr-o succesiune cronologică inedită, au fost și ele discutate în prezentul volum, întrucât îmbogățesc imaginea de ansamblu asupra debutului, evoluției și formelor de manifestare ale epocii fierului de la Dunărea de Jos, în acest context fiind aduse în discuție și problemele referitoare la sfârșitul civilizației Babadag și interacțiunile acesteia cu fenomenul Basarabi și grupul Stoicani. În finalul acestui cuvânt introductiv sunt incluse mulțumirile autorului față de cercetătorii care l-au sprijinit pe parcursul realizării acestui demers științific și i-au facilitat accesul la resursele informaționale (materiale arheologice, bibliografie, parte grafică și topografică), respectiv: d-lui Victor H. Baumann (pentru *Cotul Tichilești*), d-lor Gabriel Jugănanu, Florin Topoleanu și Kris Lockyear (date generale despre siturile de epoca fierului din regiunea

studiată, acces la materiale inedite), d-lor Mihai Florea și Aurel Stănică (documentație cartografică). Nu sunt uitați nici colegii alături de care autorul a participat la sondaje arheologice și campanii de cercetări de suprafață: Florian Mihail și Cristian Micu, în încheiere fiind adus și un omagiu „părintelui arheologiei tulcene”, prof. dr. Gavrilă Simion, memoriei căruia îi este consacrată lucrarea aici discutată.

În mod firesc, logic, pentru acomodarea cu caracteristicile regiunii geografice în care se „ascunde” subiectul de studiu al cărții, anume Dobrogea de nord-vest, precum și pentru înțelegerea la un nivel superior a habitatului uman și a interacțiunii om-mediului la nivelul debutului epocii fierului, autorul a creionat un capitol distinct, intitulat *Cadrul geografic* (p. 9-16). Acesta este structurat în două subcapitole: 1. *Date generale despre geografia Dobrogei de nord-vest* (p. 9-13) și 2. *Zona Tichilești* (p. 14-16). Cele două situri arheologice prezentate și discutate în carte (*Dealul Tichilești* și *Cotul Tichilești*) sunt amplasate la vest de localitatea Revărsarea, pe două promontorii, care oferă o vizibilitate bună asupra împrejurimilor. Poziționarea obiectivelor în inima unei zone prielnice, care din cele mai vechi timpuri a oferit condiții prielnice vieții (Dunărea, bălțile adiacente, vadurile, căile de comunicație), plină de vestigii arheologice datând din diverse epoci istorice, reprezintă o consecință a raporturilor om-mediului, a favorabilității mediului natural, antropizat de-a lungul pre- și protoistoriei, în cadrul unei constante relații om-mediului, care poate fi privită și prin prisma unui *determinism natural vs. determinism antropoc*.

Cel de al doilea capitol, *Situri din perioada timpurie și mijlocie a epocii fierului în nord-vestul Dobrogei* (p. 17-47), are drept conținut descrierea unui număr de 20 de situri arheologice – analiza este precedată de un sintetic *Istoric al cercetărilor* (p. 17-19): Garvăn-Mlăjitul Florilor; Garvăn-Balta Lățimea; Isaccea; Isaccea-Noviodunum; Isaccea-cariera Flam; Isaccea-Suhat 1; Isaccea-Suhat 2; Jijila-Cetățuie; Luncavița-Valea Joiței; Luncavița-Tell; Luncavița; Niculițel-Cornet; Niculițel-Mănăstirea Saon; Rachelu-Cimitir; Revărsarea-Cotul Tichilești; Revărsarea-Dealul Tichilești; Somova; Telița-Amza; Tulcea-Dealul Taberei; Văcăreni. În ceea ce privește această inventariere, autorul și-a propus să prezinte, descrie și să detalieze, acolo unde era nevoie, principalele caracteristici ale cercetărilor și ale materialelor descoperite.

Reținem faptul că cercetările din zona în discuție au luat amploare după momentul 1962, când au debutat

²³ V. Sirbu, S.-C. Ailincăi, G. Simion, *Jijila – „Cetățuie”, jud. Tulcea: o așezare fortificată a culturii Babadag în nord-vestul Dobrogei*, Ed. Istros, Brăila, 2008.

²⁴ S.-C. Ailincăi, *Noi considerații referitoare la cercetările arheologice efectuate în așezarea culturii Babadag de la*

Revărsarea – „Dealul Tichilești”, jud. Tulcea, în *Peuce*, S.N., 8, 2010, p. 37-78.

săpăturile metodice de la Babadag. Rezultatele, deosebit de interesante, au fost corelate cu primele vestigii de tip Babadag, descoperite anterior (excentric Dobrogei), de regretatul academician Mircea Petrescu-Dimbovița, la Stoicani-*Cetățuie* (1946, 1948-1949) sau cele identificate la Garvăn-*Mlăjitul Florilor*, în 1943, de colectivul șantierului arheologic de la Dinogetia, condus de Gh. Ștefan, așezare în care, în 1957, a fost efectuat un sondaj. Tot în acest context, menționăm că, din punct de vedere cronologic, cercetările au fost continuate de săpăturile de la Tulcea-*Dealul Taberei*, Niculițel-*Cornet* și Telița-*Amza*. Deosebit de relevante sunt și săpăturile de la Revărsarea-*Cotul Tichilești* și *Dealul Tichilești* și Garvăn-*Mlăjitul Florilor*, desfășurate începând cu 1990. Cercetările de la Jijila-*Cetățuie* (2001, 2003-2005) s-au bucurat de publicarea unei monografii arheologice în anul 2008 (V. Sirbu, S.-C. Ailincăi, G. Simion – *vezi nota infrapagină 2*). Tot aici, autorul punctează importanța cercetărilor de suprafață, alături de diversele sondaje, care au jucat un rol major în studierea și înțelegerea unor obiective datând de la începutul epocii fierului. În cadrul acestui capitol remarcăm grija d-lui Ailincăi pentru inserarea unor fotografii de calitate, a unor detalii obținute prin intermediul aplicației *Google Earth* – toate acestea fiind ilustrate color, a unor planuri de săpătură, planuri topografice și, nu în ultimul rând, a unei serii importante de desene, care ne relevă trăsăturile ceramicii.

Capitolul al treilea, cel mai consistent în economia lucrării, intitulat *Așezarea din perioada timpurie epocii fierului de la Revărsarea – „Dealul Tichilești”* (48-102), se constituie într-o monografie atent întocmită și care surprinde, *in extenso*, particularitățile desprinse din analiza tuturor categoriilor de materiale arheologice: ceramică, piatră, inventar osteologic. Astfel, săpăturile din acest punct, prilejuate de instalarea unei conducte de gaz în 1990, au impus săpături arheologice de salvare, conduse, la acea vreme, de arheologul Gavrilă Simion.

Din parcurgerea acestor pagini detaliate reținem câteva aspecte: au fost practicate trei secțiuni, în care s-au evidențiat mai multe amenajări de locuire, atribuite civilizației Babadag, stratigrafia fiind unitară. În cei 670 mp cercetați, s-au observat 28 de amenajări de habitat, din care 18 reprezintă gropi ovale sau circulare, de diferite dimensiuni, cu pereții verticali sau oblici. Restul amenajărilor (10), constituie locuințe, majoritatea adâncite în pământ, până la maxim 0,60 m, doar două putând fi considerate locuințe de suprafață (la fig. 30 există o reconstituire grafică a unei locuințe-bordei). Foarte interesante sunt considerațiile privind existența materialelor osteologice umane în cadrul așezării (în gr. 2/SIII, împreună cu o fibulă de fier cu șapte nodozități pe arc, a fost descoperită o mandibulă umană, aparținând, se pare, unei persoane de sex feminin, de

vârstă înaintată), dovezi ale unor practici rituale interesante. De altfel, pag. 57-59 sunt consacrate acestei problematice, fiind expuse factologic și teoretic toate trăsăturile acestor practici rituale / comportament funerare, obișnuite în mediul Babadag (se pare că în general au existat cel puțin două stadii de descompunere, unul preliminar, altul final, unele părți ale cadavrelor „beneficiind” de un „tratament funerar” diferit de alte părți anatomice (expunere îndelungată, amestecul osemintelor provenind de la mai mulți indivizi etc.).

În cadrul acestui capitol, subcapitolul *Descrierea și analiza materialului arheologic din prima epocă a fierului* (p. 59-93), urmărește dezvoltarea următoarelor aspecte: ceramica, uneltele de lut, obiectele de piatră, fibulele de fier. Dintre acestea, modelul de analiză propus de d-l S.-C. Ailincăi în cadrul ceramicii de la *Dealul Tichilești* (695 vase), reprezintă un mare câștig pentru înțelegerea tipologiei formelor ceramice, chiar dacă pare puțin cam riguros întocmit, complicat. Această modelare, extinsă la ansamblul produselor ceramice ale civilizației Babadag, ar putea oferi anumite concluzii, extrem de interesante, mai ales dacă vor fi asociate cu interpretări de ceramografie. Legat de analiza ceramicii Babadag, este important să menționăm aici contribuția cu valoare de referință a autorului, care, într-un studiu publicat recent, în revista *Peuce*, IX, 2011 (p. 55-178), a detaliat aspectele metodologice și rezultatele tipologice obținute în urma studierii unor loturi complexe ceramice de tip Babadag din Dobrogea. Cu acel prilej au fost identificate, repertoriate și definite 10 mari categorii ceramice, împărțite în 33 de subcategorii și 110 tipuri, în baza înregistrării grafice a unui număr de 5132 de recipiente ceramice, plus accesoriile aferente. Toate aceste date anterior elaborate stau și la baza analizei ceramicii din cartea de față.

Din ansamblul analizei nu puteau lipsi datele interdisciplinare. Astfel, un subcapitol distinct îl constituie *Analiza resturilor arheozoologice* (p. 92-97), semnat de cercetătorii ieșeni Sergiu Haimovici și George Bodi. Studiul celor 66 de fragmente care au putut fi determinate: pești (ex. ciprinide), țestoasa de uscat, păsări (stârc), mamifere domestice (majoritare ca pondere în cadrul lotului – taurinele, porcinele, ovicaprinele, calul, câinele) și sălbatică (cerbul, mistrețul). Ca pondere în cadrul lotului taurinele predomină, fiind urmate de ovicaprine și porcine, interesantă fiind și prezența resturilor de cal (indivizi maturi), a cărui prezență este apreciată – de semnatarul studiului – ca fiind explicabilă nu doar prin utilitatea gospodărească, ci și prin posibilitatea consumului domestic, fiind așadar utilizat în alimentația cotidiană a comunității.

Subcapitolul *Cronologie* (p. 97-102) constituie o utilă și reușită privire sintetică asupra aspectelor generale ale

cronologiei civilizației Babadag, definită cu decenii în urmă de arheologul Sebastian Morintz. Sunt trecute în revistă, în baza referințelor bibliografice cuvenite, cele trei etape decelate anterior în conținutul acestei civilizații, cu punctarea corelărilor orizontale și verticale (ex. faza I Babadag – Troia VII_{b2}), cu o durată de viață destul de îndelungată, de aproximativ cinci secole, între sec. XI-VIII a.Chr. D-I Ailincăi a analizat minuțios situația de la Dealul Tichilești și a ajuns la concluzia că aserțiunile regretatului Gavrilă Simion nu mai pot fi susținute (în opinia lui așezarea se extindea pe un palier cronologic foarte larg, de la sfârșitul epocii bronzului până în ultima fază Babadag). S.-C. Ailincăi observă predominanța decorului imprimat, precum și existența unui singur caz de suprapunere stratigrafică, elementele acestea conducând către concluzia că așezarea a fost locuită doar într-o singură etapă, anume în faza a II-a, conform împărțirii lui Sebastian Morintz, sincronă cu: Pșeničevo, Insula Banului, Cozia, Saharna-Solonceni, între secolele X-VIII a.Chr., eventual începutul sec. VII. Capitolul IV se intitulează Descoperirile din perioada mijlocie a epocii fierului de la Cotul Tichilești (p. 103-116) și este structurat în trei subcapitole: Introducere (p. 103-104), Vestigiile din prima epocă a fierului (p. 104-112) și Despre cronologia descoperirilor din prima epocă a fierului (p. 112-116). Aici, autorul se referă la săpăturile de salvare ale d-lui dr. Victor H. Baumann, ce au avut loc în anul 1990, fiind ocazionate de instalarea unei conducte de gaz metan, săpături ce au fost amintite și în monografia sa referitoare la așezările rurale antice din zona Gurilor Dunării²⁵. În respectiva lucrare se preciza că la Cotul Tichilești există o locuire îndelungată, de la sfârșitul Hallstattului mijlociu (Ha C), până în epoca medievală timpurie, neîntreruptă din sec. VI a.Chr. până în sec. II p.Chr. De aici și interesul d-lui Ailincăi pentru detalierea descoperirilor aparținând epocii fierului, în contextul mai larg al fenomenului din zona Dunării de Jos, cu particularități incredibile ce trebuie exploatate și așezate într-o formă coerentă și vor trebui valorificate în viitorul tratat de istorie națională. De reținut pentru acest sit este atât secvența de locuire îndelungată, cât și prezența unei necropole datând din prima epocă a fierului, autorul prezentând pe larg cele șase morminte de inhumăție. În ultimul subcapitol sunt arătate și discutate secvențele de locuire de la Cotul Tichilești: două în viziunea d-lui Ailincăi (spre deosebire de V. H. Baumann, care observa trei), prima etapă fiind definită de materialele ceramice de tip Basarabi, în asociere cu ceramica post-Babadag, a doua etapă fiind marcată de existența unor elemente corintiene, de Chios și Lesbos, databile în sec. VI a.Chr. Referitor la mormintele de inhumăție, se apreciază, în baza invocării unor minuțioase analogii, că acestea sunt sincrone cu descoperirile de tip Basarabi

din așezarea de la Cotul Tichilești (ex. locuința nr. 1). Capitolul V: *În loc de concluzii. Cultura Babadag, fenomenul Basarabi și necropolele de tip Stoicani* (p. 117-127), ne înfățișează viziunea autorului asupra începutului epocii fierului din Dobrogea de nord. Astfel, este observată preferința pentru așezări consistente, dispuse pe terasele înalte ale Dunării, în timp ce o dată cu depărtarea de fluviu siturile scad numeric și se răsfră de-a lungul cursurilor de apă din zona deluroasă. Dintre acestea se detașează fortificația de la Jijila și așezări de mari dimensiuni: Luncavița-Valea Joiței, Telița-Amza și Văcăreni. Concluzionând, situl de pe Dealul Tichilești a fost populat între sec. X-IX a.Chr. și probabil aparținea unei rețele de așezări, care a utilizat din plin „oferta naturii”, sub aspectul economiei de întreținere. Referindu-se la un prim orizont de așezări ce poate fi atribuit, în linii generale, civilizației Babadag, d-l Ailincăi încadrează așezarea de la Revărsarea-Dealul Tichilești în seria: Garvăn-Mlăjitul Florilor, Balta Lățimea, Isaccea-Suhat 1, Jijila-Cetățuie, Luncavița-Valea Joiței, Rachelu-Cimitir, Telița-Amza, Somova, Văcăreni ș.a. Cel de-al doilea orizont de locuire, datat în epoca fierului, este cel reprezentat de siturile în care apare ceramica de tip Basarabi, probabil contemporane cu necropolele de tip Stoicani. Sunt invocate aici: așezarea de la Cotul Tichilești și cea de la Isaccea-Suhat 2. Opinia este că cele mai vechi vestigii cercetate la Cotul Tichilești aparțin „unui orizont cultural ulterior culturii Babadag din punctul Dealul Tichilești, dar contemporan cu fenomenul Basarabi și cu necropola de la Stoicani și anterior perioadei târzii a primei epoci a fierului” (p. 120).

Discuția critică privește și o serie de presupuse descoperiri Basarabi din unele așezări, inclusiv din stațiunea eponimă de la Babadag, autorul mergând pe firul descoperirilor anterioare și afirmând că acest aspect al cercetării trebuie atent studiat, deoarece descoperirile invocate de unii cercetători nu se mai susțin în prezent. Astfel, de pildă, decorul în forma literei „S” apare și în domeniul ceramicii Babadag, nefiind o exclusivitate Basarabi; alte situații sunt cele în care ceramica Basarabi apare fără un context arheologic limpede precizat (p. 120-121). Aceste detalii fine îl determină pe d-l S.-C. Ailincăi să sugereze că în momentul de față „nu există o asociere într-un context arheologic clar a ceramicii decorate în stil Basarabi cu cea de tip Babadag, cele două manifestări par a fi succesive în sudul Moldovei și nord-vestul Dobrogei, zonă în care apar și necropole de tip Stoicani” (p. 121-122). Astfel, se pare că, atunci când fenomenul Basarabi se ivește la Dunărea de Jos, „cel puțin în sudul Moldovei și estul Munteniei nu mai existau locuiri de tip Babadag, fapt demonstrat și de lipsa ceramicii Basarabi în așezările Babadag de pe Valea

²⁵ V. H. Baumann, *Așezări rurale antice în zona Gurilor Dunării. Contribuții arheologice la cunoașterea habitatului natural*

(sec. I-IV p. Chr.), Tulcea, 1995.

Ialomitei” (p. 122). Mai mult, autorul nu crede că se mai poate susține împărțirea „clasică” a culturii Babadag în trei mari etape/faze, așa cum le înțelegea Sebastian Morintz cu decenii în urmă, întrucât „cele trei tehnici de ornamentare (incizie, imprimare, canelură) sunt legate mai mult de decorarea unor anumite tipuri de vase și nu reprezintă un indiciu cronologic, de altfel ele apar asociate în complexe închise și niveluri arheologice” (p. 123). Așadar, ceea ce se înțelege prin noțiunea Babadag poate fi încadrat *in integrum* în orizontul cultural cu ceramică imprimată, adică în faza II Morintz, pe un culoar cronologic contemporan: Pșeničevo, Insula Banului, Cozia, Saharna-Solonceni. Aserțiunea finală este că cele șase niveluri de locuire cunoscute la Babadag nu susțin categorisirea regretatului Sebastian Morintz, ci, mai curând, confirmă „scăderea considerabilă a frecvenței decorării recipientelor, tipurile de vase și de decor fiind în linii mari aceleași” (p. 123). Revenind la o problemă ce a frământat pe arheologi, d-l Ailincăi opinează că, precum în majoritatea culturilor cu ceramica imprimată, sfârșitul acestora este determinat de apariția fenomenului Basarabi (p. 124). El susține că „fenomenul Basarabi, asociat cu necropolele de tip Stoicani *a determinat* sfârșitul culturii Babadag cel puțin în estul Munteniei, sudul Moldovei și nord-vestul Dobrogei, unde locuiri cu ceramică în stil Basarabi urmează pe cele Babadag” (p. 125), probabil undeva la mijlocul sec. VIII a.Chr. Interesante sunt ideile avansate la sfârșitul subcapitolului: „apariția fenomenului Basarabi marchează sfârșitul orizontului cu ceramică canelată din Muntenia” (p. 126) și că existența culturii Babadag s-ar fi putut prelungi în Muntenia și sudul Moldovei, fiind plauzibilă și prelungirea grupului Cozia în prima jumătate a sec. VIII a.Chr.; de asemenea, e posibil ca în Dobrogea, civilizația Babadag să fi supraviețuit o vreme, cel mai târziu până în prima jumătate a secolului VII a.Chr., așadar înainte de apariția primelor locuiri grecești, care se datează în a doua jumătate a sec. VII a.Chr. (p. 126-127).

Volumul se continuă cu un detaliat rezumat în limba engleză (p. 128-151), care păstrează structura capitolelor cărții. Urmează *Abrevieri* (p. 152-153), *Bibliografie* (p. 154-164), care însumează 144 de titluri; faptul că dintre acestea, la 17, autorul volumului este autor sau coautor, denotă seriozitatea și preocuparea constantă pentru problematicile primei vârste a fierului din regiunea studiată. Lucrarea se încheie cu un număr de 74 de planșe, reprezentând ilustrație de o calitate deosebită, alb-negru, dar perfect lizibilă (p. 165-238).

Parcurgând acest volum interesant, este important să arătăm, printre altele, că autorul a reușit să se desprindă de nivelul cercetărilor mai vechi, cu multă eleganță, *sine ira et studio*, respectând, completând și înțelegând perfect etapele de cercetare anterioare, decelând și propunând noi modele de analiză. Recuperarea loturilor de materiale provenind din săpăturile mai

vechi, surprinderea unor noi aspecte și detalii în ce privește civilizația Babadag, excursul științific organizat, simetric, bine ancorat în literatura de specialitate a problemelor expuse, fac din lucrarea domnului S.-C. Ailincăi o lectură de interes pentru cercetătorii preocupați de începuturile epocii fierului la Dunărea de Jos, dar, în același timp, și pentru studenții preocupați de arheologia protoistorică. Din punctul nostru de vedere, considerăm, așa cum ne-am exprimat și cu alte prilejuri, că recuperarea informațiilor provenite din săpăturile mai vechi, ale căror autori nu au mai apucat să le prelucreze și să le publice, constituie un act reparatoriu, nobil, ce onorează atât arheologii care își dedică timpul și afecțiunea cercetării respective, cât și instituțiile care adăpostesc, conservă și trebuie să valorifice patrimoniul arheologic. Cunoaștem nenumărate situații (inclusiv la *Muzeul Bucovinei* din Suceava), când analiza unor săpături mai vechi a furnizat surprize de proporții, finalizate prin publicarea unor frumoase monografii arheologice sau cataloage de colecție. Totodată, așteptăm cu mult interes dezvoltarea, în anii următori, a unor temeinice cercetări interdisciplinare privind civilizația Babadag, mai ales ceramografice și litice; acestea pot furniza date extraordinar de interesante, privind aria sursă a argilei, calitatea pastei și modalitățile de manufacturare (există diferențieri tehnologice corelate cu fazele cronologice?), circulația în cadrul arealului de manifestare, precum și a sursei de materii prime (locale sau alogene) din care a fost fabricat utilajul litic. Noile opinii ale d-lui S.-C. Ailincăi, privitoare la structura civilizației Babadag, la sfârșitul acesteia, la sincronismele culturale des invocate și desfășurate în cadrul analizei complexe cronologice reprezintă punctele forte ale acestei lucrări

În încheierea acestei prezentări, apreciem efortul deosebit depus de autor, și, mai ales, modalitatea prin care a reușit (și nu este chiar ușor), ca, într-o lucrare de strictă specialitate, să închege un discurs elegant, cu finalitate istorică, stârnind în același timp interesul pentru o perioadă istorică atât de importantă pentru istoria națională: aceea în care se prefigurează construcțiile genetice, care au condus la definirea populației daco-getice din Dobrogea.

Bogdan Petru Niculiță

VASILE DIACONU, *Depresiunea Neamț*.

Contribuții Arheologice,

Editura Constantin Matasă, Piatra Neamț, 2012, 305 p.
(cu 92 figuri)

Cunoscută sub diferite denumiri (Depresiunea Nemțșorului, Depresiunea Ozana-Topolița), Depresiunea Neamțului s-a bucurat de-a lungul

timpului de o atenție deosebită, mai ales din partea specialiștilor în geografie. În acest sens pot fi enumerate o serie de studii precum: M. Măciu (coord.), *Enciclopedia geografică a României*, București, 1982; G. Davidescu, *Depresiunea Subcarpatică Ozana- Topolița. Studiu de geografie fizică*, Iași, 2000; R. Dimitriu, *Depresiunea Neamțului. Studiu de geografie umană*, Iași, 2007.

Cu toate că spațiul menționat a provocat în timp și interesul firesc al arheologilor, în zonă fiind documentate numeroase stațiuni arheologice, descoperiri izolate și movile/tumuli, lucrarea de față reprezintă prima analiză realizată până acum care include toate aspectele menționate.

Pornind de la aceste observații, putem aprecia că elaborarea unui studiu care să aibă în vedere cercetarea zonei precizate dintr-o nouă perspectivă, istorico-arheologică, este mai mult decât binevenită. Din acest motiv, lucrarea *Depresiunea Neamț. Contribuții Arheologice*, publicată la editura Constantin Matasă din Piatra Neamț, în 2012, sub semnătura lui Vasile Diaconu, constituie o sinteză a cărei apariție s-a lăsat poate prea mult așteptată. Chiar dacă din motive obiective imensul material arheologic documentat pe parcursul anilor nu a putut fi valorificat pe deplin, totuși, prin includerea în lucrarea menționată a vechilor descoperiri coroborate cu rezultatele cercetării personale, autorul a reușit să aducă la lumină date noi referitoare la dinamica așezărilor umane din zonă.

După cum am constatat, cercetarea se suprapune din punct de vedere cronologic unei perioade delimitată de paleolitic și până în secolul al VIII-lea p.Chr. Limita cronologică superioară aleasă de autor are la baza două motivații: începutul unei noi perioade istorice, respectiv Evul Mediu și, după secolul al VIII-lea p.Chr. în Depresiunea Neamț este documentată o locuire mai redusă.

Un element extrem de important ce trebuie precizat este acela că în lucrarea *Depresiunea Neamț. Contribuții Arheologice* accentul a fost pus pe activitatea de teren a autorului, materialul arheologic descoperit fiind de altfel inclus în paginile acesteia. Chiar și așa, anumite aspecte ce țin de cercetarea zonei nu pot fi deslușite doar din analiza descoperirilor arheologice, fapt pentru care s-a considerat necesară includerea în lucrare și a unor studii interdisciplinare.

În ceea ce privește structura lucrării precizăm că are un cuprins în limba română (p. 5) dublat de unul în limba engleză (p. 6), o listă a abrevierilor (p. 7-8) precum și o introducere (p. 9-11). Continuă cu un capitol intitulat *Cadrul natural* (p.11-23) în care sunt abordate chestiuni legate de *Caracteristici fizico-geografice* (p.11-15), *Surse și resurse naturale* (p. 15-22) și *Rute de comunicație* (p. 22-23).

După *Istoricul cercetărilor* (p.23-27) urmează un capitol intitulat *Repertoriul stațiunilor și al descoperirilor izolate*

(p. 27-53), în care autorul a întocmit câte o listă pentru *Stațiunile arheologice*, în număr de 68 (p. 27-46), *Descoperiri izolate*, atestate în cinci localități (p. 46-49) și *Movile/tumuli*, în număr de trei (p. 49-53).

În capitolul *Considerații arheologice* (p. 53-147) sunt analizate descoperirile arheologice consemnate în Depresiunea Neamț ce se încadrează unor perioade istorice diferite: *Paleoliticul* (p. 53-55); *Neoliticul* (p. 55-63); *Eneoliticul* (p. 63-89); *Epoca bronzului* (p. 89-107); *Epoca fierului* (p. 107-125); *Perioada romană și postromană* (p. 125-141). În ultimul subcapitol, *Movile/tumuli* (p. 141-142), sunt enumerate patru descoperiri (Tg. Neamț - două, Târpești și Grumăzești, câte una) dar care din lipsa datelor arheologice fac dificilă încadrarea lor cronologică.

Considerații finale (p. 143-146) constituie capitolul în care ne sunt expuse concluziile rezultate în urma cercetării întreprinse de autor din care le menționăm pe următoarele: documentarea arheologică atestă o locuire neîntreruptă în Depresiunea Neamț întinsă din paleolitic până în secolul al VIII-lea p. Chr. Din analiza efectuată a rezultat că eneoliticul și epoca bronzului sunt cel mai bine reprezentate în privința numărului de stațiuni arheologice; o locuire intensă se evidențiază în zonele joase, de relief (luncă, terase), deși se întâlnesc și situații în care din diverse motive (defensive sau pericol de inundații) au fost preferate zonele cu altitudine; densitatea locuirilor este neuniformă.

Concluziile pertinente ale autorului precum și caracterul academic al lucrării sunt întărite și de informațiile oferite de cercetările interdisciplinare (sedimentologie, petrografie, arheozoologie sau metalografie). În acest sens, sinteza *Depresiunea Neamț. Contribuții arheologice* conține și un capitol special, *Cercetări interdisciplinare* (p. 147-177), în care sunt incluse patru studii importante referitoare la diferitele probleme pe care le ridică zona supusă cercetării: O. Crandell, *Petrographic Evidence of Intercultural Trade during the Chalcolithic; Example from Neamț County, Romania* (p. 147-160); Fl. Oleniuc, L. Băjenaru, C. Preoteasa, *Cercetarea arheozoologică a resturilor faunistice din așezarea Cucuteni B de la Târgu Neamț-Dealul Pometea* (p. 160-164); C. Haită, *Analiza sedimentologică a unor eșantioane de chirpici ars* (p. 164-170); V. Mihăilescu-Bîrliba, V. Vasilache, I. Sandu, *Analiza unor obiecte metalice din situl arheologic de la Braniște-Nemțșor* (p. 170-177).

Volumul *Depresiunea Neamț. Contribuții arheologice* mai cuprinde un rezumat, *The Neamț Depression. Archaeological Contributions. Abstract* (p. 177-182) și o listă a ilustrațiilor (p. 182-185) ambele în limba engleză, dar și o bibliografie vastă și extrem de utilă (p. 185-207), o ilustrație bogată ce include 92 figuri (p. 207-299) și un indice (p. 299-305).

Pe lângă cele menționate anterior lucrarea se mai evidențiază și prin buna metodologie, caracterul

interdisciplinar al cercetării precum și prin calitatea grafică.

Toate aceste precizări ne determină să considerăm că lucrarea *Depresiunea Neamț. Contribuții arheologice*, ce îl are ca autor pe Vasile Diaconu, constituie rezultatul unei reale și aprofundate cercetări științifice care cu certitudine se va bucura de o reală apreciere în rândul celor pasionați de istoria dar și de geografia zonei Neamțului.

Părpăuță D. Tiberius

Contacto de poblaciones y extranjería en el mundo griego antiguo. Estudio de fuentes, Rosa-Araceli Santiago Álvarez (coord.), Marta Oller Guzmán (ed.),

Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 2013, 363 p.

Cartea asupra căreia dorim să atragem atenția cu acest prilej este rezultatul unei colaborări în cadrul a patru proiecte succesive, desfășurate în ultimii ani sub egida Universității Autonome din Barcelona, cu scopul definirii gradelor diferite de integrare a unui individ sau a unor grupuri de persoane în alte comunități decât cea de origine*. Cercetarea se întemeiază mai ales pe analiza riguroasă a unor texte grecești – epigrafice și literare – care permit surprinderea instituționalizării progresive a normelor și regulilor de conduită față de „străin”, indiferent dacă acesta este elen sau ne-grec. Diapazonul cronologic al demersului propus măsoară nu mai puțin de un mileniu, de la schimburile comerciale și de altă natură ale lumii miceniene și până la redimensionarea „alterității” odată cu trecerea polis-ului de la perioada clasică la cea elenistică.

Cele 16 studii cuprinse în volum au fost împărțite pe cinci secțiuni, în funcție de perspectivele diferite de abordare a problemicii – I. Primele mărturii; II. Normarea legăturilor cu exteriorul și cu străinii; III. Contactul dintre populații în context colonial; IV. Traficul comercial și problematica sa; V. Mărturii ale epigrafiei funerare. În aceeași ordine vom discuta și noi contribuția fiecărui autor, ținând cont bineînțeles de limitele impuse unei recenzii, dar și de orizontul intereselor noastre.

I. Los primeros testimonios.

Nucleul primei părți îl constituie trei articole semnate

de R.-A. Santiago Álvarez²⁶. Mai întâi, este propusă o analiză lexicală a documentelor în linear B (cum ar fi forme derivate de la *ksen-w-), din care rezultă că persoane de origine străină erau integrate în administrația miceniană. Folosirea „străinilor” în viața economică, politică și diplomatică denotă un grad ridicat de civilizație și depune mărturie în favoarea caracterului multicultural al societății miceniene în mileniul al II-lea a.Chr. Mult mai explicite în ceea ce privește atitudinea față de „străin” sunt poemele homerice, cărora le este dedicat cel de-al doilea articol. Printr-o analiză contextuală și comparativă a ocurențelor lui ξείνος (cu sensul de „oaspete” sau „străin”) și a derivatelor acestui termen, autoarea distinge două grade diferite ale conceptului de „ospitalitate” – primul restrâns la nivelul elitelor sub forma unei alianțe mutuale și al doilea cu referire la „celălalt” sosit din exterior ca suplicant. Mai ales în al doilea caz există indicii privind evoluția practicii de ospitalitate antică din sfera privată către spațiul public, în sensul instituționalizării unui fenomen sociopolitic de interes pentru întreaga comunitate. Folosirea adjectivului plural *philóxenoι* cu referire la locuitorii unui stat aliat ar fi o dovadă clară în acest sens. Odată cu „Suplicantele/Ἰκέτιδες” lui Eschil, tragedie asupra căreia autoarea se oprește cu aceeași competență și acribie în cel de-al treilea articol, am avea în prima jumătate a secolului al V-lea a.Chr. prima dovadă explicită a transformării conceptului homeric de *xenia* într-o instituție politică menită să reglementeze accesul și eventuala integrare a străinilor în viața polis-ului. Regele Pelasgus nu numai că apare definit ca *próxenos*, dar își asumă și funcțiile unui *próxenos*, ca mediator între grupul Danaidelor și cetatea Argosului. Narațiunea mitică și acțiunea dramatică trebuie să țină cont până la un punct de normele politice și juridice ale realității cotidiene; în consecință, un dinast desprins din lumea ospitalității homerice este pus să acționeze ca un monarh constituțional.

Între poemele homerice și tragediile eschiliene s-ar situa „Munci și zile” a lui Hesiod, analizată de A. Piñol Villanueva²⁷ în ideea de a surprinde trecerea de la ospitalitatea eroică, familială, la una pragmatică, legată de sfera publicului. Alături de tradițiile ancestrale de percepere a alterității prin raportare la relațiile private, stabilite la nivel de elite, își fac loc mecanisme incipiente de ordin juridic menite să garanteze securitatea străinului în contextul trecerii de la comunitățile agrare la primele forme ale orașului-stat. Intensificarea și permanentizarea relațiilor, în primul rând a celor

* Lucrare elaborată cu sprijinul unui grant acordat de Consiliul Național al Cercetării Științifice din România, CNCS – UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul PN-II-ID-PCE-2011-3-0054.

²⁶ *Contactos entre poblaciones en el mundo micénico*, p. 11-27;

La polaridad „huésped”/„extranjero” en los Poemas Homéricos, p. 29-45; *Esquilo, Las suplicantes: una „hospitalidad” plasmada en leyes*, p. 57-74.

²⁷ *Hesiodo: de una hospitalidad heroica a una hospitalidad pragmática*, p. 47-56.

comerciale, impun redefinirea unor concepte mai vechi precum ξενία sau ξείνος, ca și apariția altora noi cum ar fi πολίτης, ἔνδημος, ἐπιδαμία δίκαια, σύμβολον sau σὺλᾶν. Discutarea acestor termeni de către autor este corectă, doar că literatura secundară la care se face trimitere sigur ar mai fi putut fi extinsă cu folos²⁸.

Prima secțiune se încheie cu articolul Martei Oller Guzmán referitor la două epicleze mai puțin cunoscute ale Afroditei – *Xeíne/Xéne* și *Xenia*²⁹. Corelarea unor mărturii literare cu date epigrafice, dar și buna cunoaștere a discuției istoriografice anterioare, permit autoarei să argumenteze credibil că printre funcțiile originare atribuite Afroditei s-ar fi numărat și protecția străinilor. Vestigii în acest sens s-au păstrat în tradiții locale din Mediterana orientală și în Cipru, fiind vorba de posibile influențe exercitate de către o divinitate de substrat sau de către feniciană Astarte.

II. Regulación legal de las relaciones exteriores y con extranjeros.

În partea a doua a volumului au fost incluse două studii. Mai întâi, R.-A. Santiago Álvarez³⁰ propune o discuție interesantă și bine documentată asupra evoluției tradiției antice a ospitalității familiale într-o instituție aflată sub controlul *polis*-ului și menită să reglementeze relațiile externe private și publice. Analiza pornește de semnificațiile termenului πρόξενος și a derivatului acestuia προξενία³¹. Sunt enumerate apoi privilegiile adiacente mai des întâlnite în documentația epigrafică, făcându-se distincția între cele cu semnificație practică și cele onorifice³². Dar originalitatea acestei contribuții rezultă mai ales din cercetarea polisemantismului originar al termenului de *próxenos*, care în poemele homerice, dar și în unele inscripții din epoca arhaică și

chiar clasică, apare sinonim cu μάρτυρ. Funcțiile inițiale s-ar referi la „martor”, „garant” și „protector”, ceea ce explică atât echivalența în unele texte epigrafice dintre verbele προξενέω și μαρτυρέω, cât și glosa προξενεῖ μαρτυρεῖ reținută de lexicograful târziu Hesychios.

În cel de-al doilea studiu, A. Piñol Villanueva³³ se ocupă de primele mărturii privind accesul străinilor la proprietăți imobiliare. Este vorba de o cercetare la fel de bine documentată, cu invocarea unor exemple relevante din „Iliada” și „Odiseea”, ca și a câtorva inscripții din epoca arhaică târzie, din care rezultă că *polis*-ul concesiona rareori terenuri unor binefăcători externi, fiind vorba de naturalizarea unor străini onorați. Dreptul de ἔγκτησις, ca privilegiu acordat în decrete de proxenie, apare relativ târziu, la Atena abia către sfârșitul secolului al V-lea a.Chr.³⁴ Comparția dintre mărturiile arhaice și practica epocii clasice și elenistice permite intuirea unei „mercantilizări” progresive a pământului public. Odată cu trecerea cetății clasice la economia monetară, orientată mai mult spre comerț în detrimentul caracterului agrar anterior, proprietatea funciară încetează de a mai fi un drept exclusiv al cetățenilor din naștere, ceea ce permite o alienare mai ușoară a pământului public în comparație cu epoca arhaică.

III. Contacto de poblaciones en el ámbito colonial.

Contactelor dintre populații în context colonial le sunt consacrate trei studii. R.-A. Santiago Álvarez³⁵ se ocupă de relațiile politice, religioase și juridice între metropola Teos și colonia acesteia Abdera. Pe baza analizei detaliate a două inscripții din prima jumătate a secolului al V-lea a.Chr., autoarea contribuie la o mai bună înțelegere a unor coduri legislative transpuse în piatră sub forma unor imprecații publice (ἀπαί)³⁶, prin care

²⁸ Nu ar fi trebuit să lipsească măcar Ph. Gauthier, *Symbola. Les étrangers et la justice dans les cités grecques*, Nancy, 1972; respectiv B. Bravo, *Sulán. Représailles et justice privée contre des étrangers dans les cités grecques. Études du vocabulaire et des institutions*, în *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa, Classe di Lettere e Filosofia (Pisa)*, 10, p. 675-987. Ambele lucrări apar citate în alte contribuții din volumul recenzat de noi.

²⁹ *Xeíne/Xéne y Xenía: dos epiclesis mal conocidas de Afrodita*, p. 75-86.

³⁰ *De hospitalidad a extranjería*, p. 89-111.

³¹ Merită reținută definiția pe care o propune autoarea (p. 91): „Era esta, la *proxenia*, una institución con la que las *póleis* tutelaban la seguridad de sus ciudadanos en sus desplazamientos al exterior, fuese por actividades comerciales, políticas, de representación, de participación en festivales panhelénicos, o por cualquier otra causa”.

³² Nu putem fi de acord cu definirea termenului de *politéia*, asociat proxeniei, drept privilegiu onorific, fără tangență cu realitatea practică. De fapt, ar fi vorba de un drept de cetățenie potențial care putea deveni efectiv în anumite

condiții. Discuția ar fi prea complexă pentru a mai insista aici, dar facem trimitere la lucrarea clasică în acest sens – Ph. Gauthier, *Les cités grecques et leurs bienfaiteurs*, Paris, 1985. Aceasta nu ar fi trebuit să lipsească din lista referințelor bibliografice, mai cu seamă atunci când se discută despre corelarea titlului de πρόξενος cu cel de εὐεργέτης.

³³ *Acceso de extranjeros a bienes inmuebles: primeros testimonios (siglos VIII-V a.C.)*, p. 113-145.

³⁴ Apreciem faptul că autorul nu se limitează doar la epigrafia atică, dar rămânem reticenți în ceea ce privește apariția dreptului de ἔγκτησις la Olbia anterior primelor atestări la Atena, vezi p. 133: „... el testimonio probable más temprano se documentaría, curiosamente, en el ámbito colonial norpóntico: IGDOP 5 (ca. 440 a.C.) ...”. În primul rând, textul fragmentar nu permite o reconstituirea credibilă a acestui privilegiu; în al doilea rând, nu este exclusă o dată mai târzie a inscripției – cca. 425-375 a.Chr., cum propune V. P. Jajlenko.

³⁵ *Un ejemplo de paralelismo político, religioso y jurídico entre metrópolis y colonia: Teos y Abdera*, p. 149-168.

³⁶ Colaborarea cu un specialist în drept internațional,

sunt vizate acțiuni îndreptate împotriva unor indivizi sau a comunității întregi menite să atenteze la stabilitatea economică, socială sau politică a polis-ului cu teritoriul său. Coincidențele sesizate sub aspect formal (similitudini evidente în plan instituțional, juridic și religios) și lingvistic, susțin credibil ipoteza existenței unei comuniuni politice (συμπολιτεία), chiar dacă avem de a face cu două orașe autonome. Anumite pasaje din prima inscripție (protejarea importului și prohibiția reexportării cerealelor, conspirația împotriva comunității sau distincția dintre eleni și barbari³⁷) ar putea fi apropiate de jurământul de mai târziu al chersonesitelor (IOSPE I² 401).

A. Piñol Villanueva³⁸ își concentrează atenția asupra relației dintre greci și ne-greci în contextul raporturilor teritoriale și politice existente în secolul al V-lea a.Chr. între Halicarnassos și comunitatea învecinată Salmacis. Antroponimia și unele date toponimice permit autorului să argumenteze în ideea existenței unei comunități mixte, în care interpenetrarea elementului grec și a celui indigen sunt cât se poate de profunde și durabile. În legătură cu deosebirea făcută între cei care locuiesc în oraș (τὸ οἰκίμα τὸ ἐμ πόλει) și cei de la periferie (τὴν οἰκίαν τὴν ἐμ προαστείω), respectiv privitor la semnificația termenului προάστ(ε)ιον³⁹, s-ar impune o apropiere de situația de la Olbia în relatarea lui Herodot, care menționează existența unei periferii în care regele scit Skyles și-ar fi lăsat garda militară atunci când vizita orașul⁴⁰.

M. Oller Guzmán⁴¹ propune un bilanț al stadiului actual al cercetărilor privind relațiile dintre greci și populația nativă la Emporion în secolele VI-IV a.Chr. Cercetarea

menționată încă din prima notă, nu numai că sporește caracterul interdisciplinar al acestei cercetări, dar a permis o abordare mai judicioasă a unor aspecte instituționale, respectiv juridice, altfel greu de înțeles pe baza textelor extrem de laconice doar din perspectiva epigrafistului și a filologului.

³⁷ La p. 156, n. 24, autoarea atrage atenția că *I.Teos* 261 (cca. 475 a. Chr.) ar conține prima atestare în epigrafia greacă a termenului de βάρβαρος, folosit aici fără conotații peiorative, cu semnificația de „ne-grec”. Cu același sens termenul apare și în unele inscripții din arealul Pontului Euxin, cum ar fi IOSPE I² 401 (la Chersones, începutul secolului al III-lea a.Chr.) sau chiar IOSPE I² 3 (la Tyras, secolul II p. Chr.).

³⁸ *Halicarnaso y Salmacis. Historia de una comunidad grecocaria*, p. 169-185.

³⁹ Discuția cu referințe la p. 177, n. 24.

⁴⁰ Hdt. 4,78,3: εὔτε ἀγάγοι τὴν στρατιὴν τὴν Σκυθῶν ἐς τὸ Βορυσθενιτέων ἄστν (...), ἐς τούτους ὅκως ἔλθοι ὁ Σκύλης, τὴν μὲν στρατιὴν καταλίπεσκε ἐν τῷ προαστείω.

⁴¹ *Griegos e indígenas en Emporion (siglos VI-IV a.C.): un estado de la cuestión*, p. 187-202.

⁴² P. 192, n. 33. Spre deosebire de autoare, care susține caracterul antagonic al relațiilor comerciale dintre greci și sciti, noi am înclină să vedem mai degrabă o colaborare

este structurată în funcție de trei aspecte mai importante: comerțul, amenajarea teritoriului, respectiv organizarea politică și socială a cetății. Unele nume negrecești denotă implicarea indigenilor în comerțul emporial focean, iar ca termen de comparație în acest sens este invocată aria colonială nord-pontică⁴². Preocupări ale autoarei legate de problematica Olbiei îi permit să invoce, în cunoștință de cauză, acest oraș ca termen de comparație pentru consolidarea prezenței grecești „în doi pași” – stabilirea inițială a coloniștilor pe peninsula (acum insula) Berezan, urmată de „mutarea” pe continent un secol mai târziu. În cazul Emporion-ului, dacă tot este invocat Strabon care folosește adverbul πρότερον cu referire la παλαιὰ πόλις⁴³, ar fi fost interesantă o apropiere de Chersonesul Taúric, la menționarea căruia Geograful distinge între orașul contemporan lui și „Vechiul Chersones”⁴⁴. Merită atenție și reflecțiile privind evoluția așezării Emporion de la un emporion către un oraș greco-indigen. Ca argumente credibile privind existența unei comunități urbane reținem, în primul rând, producția de țigle cu ștampila ΔΗΜ (< δημόσιον/δημοσία) și emisiunile monetare cu legenda ΕΜΠΟΠΙΤΩΝ.

IV. El tráfico comercial y su problemática.

Dintre cele trei studii consacrate problematicii traficului comercial, primele două au fost elaborate de R.-A. Santiago Álvarez⁴⁵. În prima parte a celei dintâi contribuții, autoarea propune o trecere în revistă utilă a unor termeni mai importanți din limbajul comercial, cum ar fi ἔμπορος, ναύκληρος, πωρεύς, νεωρός,

chiar în sensul celei existente în peninsula iberică între eleni și populații locale. Atragem atenția că documentația epigrafică din orașele de la nordul Mării Negre permite surprinderea unei situații conflictuale cu hinterlandul barbar abia odată cu secolul al III-lea a.Chr., iar cei care ajung în conflict cu orașele de pe litoral (ne referim în primul rând la Olbia) sunt sarmații și nu sciti. Privitor la considerațiile noastre anterioare mai ample în acest sens, vezi V. Cojocaru, *Zum Verhältnis zwischen Steppenbevölkerung und griechischen Städten: Das 'skythische Protektorat' als offene Frage*, în *Tyche*, 23, 2009, p. 1-20.

⁴³ Pasajul din Strabon este citat în original, tradus și discutat la p. 193-194.

⁴⁴ Str. 7,4,2: εἶθ' ἡ παλαιὰ Χερρόνησος κατεσκευασμένη καὶ μετ' αὐτὴν λιμὴν στενόστομος (...) οὗτος δ' ἐστὶν ὁ ἰσθμὸς ὁ κλειῶν τὴν μικρὰν χερρόνησον, ἣν ἔφαμεν τῆς μεγάλης χερρόνησου μέρος, ἔχουσαν ἐν αὐτῇ τὴν ὁμώνυμον λεγομένην πόλιν Χερρόνησον.

⁴⁵ *Comercio profesional: infraestructura personal y operacional. Repaso del léxico y selección de inscripciones*, p. 205-231; *La inseguridad en el tráfico comercial. Políticas públicas para asegurar y fomentar el comercio exterior. Templos y comercio*, p. 233-266.

ναυόλαξ sau φορτηγός⁴⁶. În partea a doua, sunt republicate, traduse și comentate trei scrisori pe plumb – două de la Ampurias/Empurias⁴⁷ și una de la Pech Maho –, din care reiese complexitatea raporturilor comerciale întreținute de eleni cu populații locale către începutul epocii clasice. Mai ales primul și cel de-al treilea document⁴⁸ oferă date prețioase privind existența unei infrastructuri elaborate, în contextul căreia comercianții care dirijează operațiunile de la distanță apelează în teritoriu la reprezentanți sau intermediari cu nume de rezonanță „barbară”. Analogia care se impune cu scrisori similare de la Berezan, Olbia sau Fanagoria pare cât se poate de firească, dacă ținem cont de faptul că nordul Pontului Euxin ar fi arealul de unde s-au păstrat cele mai multe dintre scrisorile pe plumb ajunse până la noi⁴⁹. Iar similitudinile lexicale, dincolo de unele diferențe dialectale, ar sugera existența unui limbaj, folosit în context comercial, oarecum unitar cu mult înainte de primele influențe koiné.

Discuția provocată de cel de-al doilea articol ar putea fi mult mai lungă, măcar pentru faptul că de cele două scrisori pe plumb – una de la Berezan (*IGDOP* 23) și alta de la Olbia (*SEG* 54, 694) –, invocate pentru a ilustra insecuritatea în contextul traficului comercial,

ne-am ocupat și noi cu prilejul celei de-a doua teze de doctorat privind limba inscripțiilor grecești de la nordul Mării Negre. Dar nu putem insista aici în detrimentul celorlalte contribuții, observând doar că republicarea scrisorii lui Achillodoros nu aduce practic nimic nou și, ca atare, s-ar justifica mai puțin⁵⁰. Celălalt document a mai fost publicat de R.-A. Santiago Álvarez (în colaborare)⁵¹, iar dacă autoarea tot a decis să-l republiche în acest volum, ne-am fi așteptat la o luare de atitudine față de observațiile, întemeiate în opinia noastră, formulate anterior de A. Avram și A. Chaniotis⁵², inclusiv în ceea ce privește numele masculin la acuzativ *Θαθαίην*⁵³, formă propusă de M. Dana în ediția princeps⁵⁴. Altfel, forma feminină mai puțin credibilă *Ἰαθαίην* lasă loc unor speculații care sigur duc prea departe privind rolul femeilor indigene în sistemul relațiilor comerciale de la nordul Pontului Euxin. În partea a doua a aceluiași articol sunt invocate pasaje din Herodot și sunt republicate alte trei inscripții – două atice și una din hinterlandul tracic – pentru a ilustra practica acordării de privilegii unor comercianți străini, în special concesionarea de terenuri pentru amenajarea de temple proprii (la Naucratis, la Atena). Atragem atenția în mod aparte asupra republicării inscripției de la Asardere⁵⁵, cu elemente de noutate în ceea ce privește

⁴⁶ Ca derivat neutru de la φορτηγός este considerat *hapax*-ul φορτηγεσίον, termen controversat atestat în celebra scrisoare a lui Achillodoros de la Berezan, asupra căreia vom reveni în continuare. Aici să ne fie permis a cita doar considerațiile autoarei privind termenul de bază: „El compuesto φορτηγός (*phortégós*), formado sobre (φόρτος + ἄγω), puede ser utilizado como sustantivo o como adjetivo acompañando a ναυβάτης (*naubátēs*) o a ἄνδρες, para referirse al «comerciante por mar»; también se aplica como adjetivo a diferentes tipos de barco: ἄκατοι, νῆες, πλοῖα”.

⁴⁷ La p. 215, n. 45, cu trimitere la toponimul Empúries, este oferită următoarea explicație: „Nombre en catalán del yacimiento, equivalente al castellano Ampurias; utilizaremos indistintamente uno e otro”.

⁴⁸ Gradul de conservare a textului de pe cea de-a doua lamelă de plumb de la Empurias (p. 222-224) este mult prea precar pentru a permite comentarii istorice cât de cât concludente. Dar apreciem acribia analizei și ilustrația excelentă.

⁴⁹ Trimiterile bibliografice ar fi suficiente, dacă ținem cont de faptul că în lucrarea cea mai importantă citată – M. Dana, *Lettres grecques dialectales nord-pontiques (sauf IGDOP 23-26)*, in: REA 109.1 (2007), p. 67-97 – există referințe la multe publicații anterioare. Problemată ni se pare doar acceptarea fără discuție a unor datări strănse, cum ar fi, pentru a invoca doar un singur exemplu, cca. 540-535 a. Chr. în cazul scrisorii de la Berezan publicată de M. Dana la p. 70-72 și unde data este preluată după considerații anterioare ale lui Ju. G. Vinogradov. Metodologic ne-am fi așteptat ca R.-A. Santiago Álvarez să propună o argumentație minimă și în cazul datelor propuse pentru documentele nord-pontice invocate, așa cum o face – in

extenso și cât se poate de credibil în opinia noastră – pentru scrisoarea comercială de la Empurias, republicată la p. 215-221 (cu discuția asupra datei la p. 216-219). Mai remarcăm că în cazul ultimei inscripții seriozitatea argumentației lasă loc pentru o prudență binevenită în propunerea unei date mai largi – prima jumătate a secolului al V-lea a.Chr.

⁵⁰ Republicarea integrală a unui text bine păstrat, dar care încă pune probleme de interpretare, credem ar fi trebuit să țină cont nu doar de toate edițiile anterioare, ci și de comentariile mai importante ale predecesorilor între care, pe lângă B. Bravo, L. Dubois și G. Marginescu, s-ar mai număra măcar Ju. G. Vinogradov, V. P. Jajlenko, D. M. Pippidi, J. Chadwick și O. N. Trubačev. Pentru cea mai recentă ediție a documentului, vezi P. Ceccarelli, *Ancient Greek Letter Writing. A Cultural History (600 BC – 150 BC)*, Oxford, 2013, p. 335-336.

⁵¹ R. A. Santiago Álvarez, M. Gardeñes Santiago, *Algunas observaciones a la „Lettre d’Aporios à Léanax”, in ZPE, 157, 2006, p. 57-69. Vezi acum și P. Ceccarelli, op. cit., p. 338.*

⁵² În *SEG* 54, 694; cf. *BÉ* 2007, 404.

⁵³ Cf. *SEG* 54, p. 237: „the reading and the parallel aduced by S.A.-G.S. are not convincing; an examination of the table is necessary” (Avram); „a male associate, since *Θαθαίην* can be the acc. of a male name, more probably a male associate of the opponent rather than his wife” (Chaniotis).

⁵⁴ M. Dana, *Lettre sur plomb d’Aporios à Léanax. Un document archaïque d’Olbia du Pont*, in *ZPE*, 148, 2004, p. 1-14 (cu textul inscripției la p. 5-6); cf. M. Dana, *Lettres grecques dialectales nord-pontiques ...*, p. 75.

⁵⁵ *SEG* 43, 486 (cf. *SEG* 49, 911). Trimiterea la *IGBulg* V 5557 ter ar fi în opinia noastră ușor improprie, dacă ținem cont de faptul că acolo avem de a face nu cu o ediție propriu-zisă,

traducerea unor pasaje și interpretarea unor termeni importanți pentru înțelegerea statutului autonom al *emporion*-ului Pistiros⁵⁶.

M. Gardeñes Santiago⁵⁷ propune o discuție sintetică privind aspecte juridice ale relațiilor comerciale dintre greci și alte populații în epocile arhaică și clasică. Este vorba de un supliment util la celelalte două studii de mai sus, la a căror elaborare autorii au și colaborat de altfel. Documentația epigrafică invocată este practic aceeași; dintre sursele literare reținem cele câteva trimiteri la discursul *Contra Lacritum* al lui Demosthenes.

V. *Los testimonios de la epigraphia funeraria.*

Cele trei studii din ultima parte a volumului au fost elaborate de A. Ginestí Rosell⁵⁸, pe baza documentației epigrafice de la Atena⁵⁹. Mai întâi, sunt aduse în discuție câteva inscripții relevante pentru constituirea noilor instituții de integrarea a străinului odată cu *polis*-ul clasic – *proxenia*, *metoikia*, *isoteleia*. Sigur, nu pot fi formulate concluzii general-valabile pe ansamblul lumii grecești, dar analiza unor epitafuri atice contribuie la o mai bună înțelegere a vechimii și a conotațiilor inițiale a celor trei instituții în cel mai influent oraș-stat sub raport cultural și constituțional. Προξενίας ἀρετῆς τε χάριτι προγόνων τε καὶ αὐτῷ din epigrama pentru Pythagoras, fiul lui Dionysios, din Selymbria (*IG I³ 1154*), datată cca. 460-450 a.Chr., ne duce cu gândul la un sens apropiat al *proxeniei* în decretul de la Byzantion pentru olbianul Orontas/Orontes, fiul lui Ababos⁶⁰, datat către jumătatea secolului I p.Chr. Ar putea fi și aceasta o dovadă că evoluția instituției nu trebuie

văzută liniar, în sensul transformării treptate într-o simplă decorație, ci trebuie judecată în funcție de fiecare atestare în parte și prin raportare la contextul celorlalte categorii de surse.

Cel de-al doilea articol oferă o bună idee asupra profesiilor exercitate de meteci la Atena pe baza documentației epigrafice și iconografice, deși discuția în acest sens ar putea fi mult mai complexă⁶¹. Pentru ponticii menționați – cum ar fi, de exemplu, sinopeenii dintr-o inscripție din a două jumătate a secolului al IV-lea a.Chr. (*IG II² 10321*) – ar fi putut fi consultată cu folos cartea recentă a Mădălinei Dana⁶². Pentru toate atestările de *pontikoi* la Atena, prima lucrare de referință este acum *prosopografia* externă întocmită de Alexandru Avram⁶³. Lui A. Avram i se datorează și un interesant studiu asupra comerțului cu slavi originari din arealul Pontului Euxin⁶⁴, a cărui consultare sigur i-ar fi permis autoarei observații mai nuanțate legate de nume precum Θράξ și Γέτης. În fine, exemplele invocate ne-au lăsat impresia că A. Ginestí Rosell consideră că toți străinii înmormântați la Atena s-ar fi bucurat de statutul de *metoikos*, dar poate că s-ar fi impus și o explicație în acest sens.

Aceeași metodă de cercetare poate fi constatată și în cazul ultimului articol, referitor la statutul social și profesional al femeilor străine la Atena pe baza epigrafiei funerare din secolele VI-IV a.Chr. Ca atare, observațiile noastre s-ar lega de aspecte similare celor asupra cărora am atras atenția ceva mai sus. Subscriem la opinia autoarei că analiza detaliată a surselor trebuie să conducă spre concluzii valabile pentru fiecare situație în parte, în funcție de loc, timp și contextul sociologic,

ci doar cu publicarea unei fotografii și a unei transcrieri în majuscule.

⁵⁶ Literatura secundară generată de „dosarul Pistiros”, în primul rând datorită inscripției amintite în nota precedentă, este cât se poate de amplă, iar autoarea menționează lucrările anterioare mai importante, inclusiv articolul recent publicat de M. B. Hatzopoulos, *Tà τῶν ἐμπορικῶν φιλόνηρωπα: Observations on the Pistiros Inscription* (SEG XLIII 486), în P. Martzavou, N. Papazarkadas (eds.), *Epigraphical Approaches to the Post-Classical Polis. Fourth Century BC to Second Century AD*, Oxford, 2013, p. 13-21. S-ar fi impus, totuși, măcar o mențiune a celor patru volume apărute în seria Pistiros (Pistiros I-IV, Praga, 1996-2010) și nu ar fi trebuit să lipsească trimiterea la Z. H. Archibald, *Inland Thrace*, în: M. H. Hansen, Th. H. Nielsen (ed.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford, 2004, p. 885-899 (cu discuția legată de Pistiros la p. 887-890).

⁵⁷ *El marco jurídico del tráfico comercial en la antigua Grecia: un intento de síntesis*, p. 267-283.

⁵⁸ *Próxenos, metoikos, isotelés. La integración de extranjeros en Atenas*, p. 287-302; *Las profesiones de los metecos en el texto y en la imagen*, p. 303-317; *Mujeres extranjeras en los epitafios atenienses*, p. 319-337.

⁵⁹ Cele trei studii se leagă în bună măsură de teza de doctorat

a autoarei publicată cu titlul *Epigrafia funeraria d'estrangers a Atenes (segles VI-IV a.C.)*, Tarragona, 2012.

⁶⁰ *IK 58*, 3, r. 10-13 (cf. *CIG II 2060*; *IOSPE I² 79*): (...) καὶ αὐτὸς ὡς|περ τὰ λοιπὰ τοῦ πατρὸς, οὕτως τὰν ποτὶ τὸν |¹² δᾶμον εὐνοίαν καὶ προξενίαν διαδέξά|μενος (...).

⁶¹ Măcar dacă ținem cont de faptul că în limitele impuse acestei contribuții autoarea a putut invoca mai explicit doar câteva din totalul celor 516 inscripții funerare pentru străini la Atena în secolele VI-IV a.Chr., cifră menționată chiar în prima notă de la p. 303. În plus, o discuție adecvată privind profesiile exercitate de străini la Atena ar trebui să țină cont de ansamblul documentației epigrafice, dacă nu și de celelalte surse, între care mărturiile literare ocupă un loc de seamă.

⁶² *Culture et mobilité dans le Pont-Euxin. Approche régionale de la vie culturelle des cités grecques*, Bordeaux, 2011 (aici p. 266-267).

⁶³ *Prosopographia Ponti Euxini externa*, Louvain – Paris – Walpole/MA, 2013.

⁶⁴ A. Avram, *Some Thoughts about the Black Sea and the Slave Trade before the Roman Domination (6th-1st Centuries BC)*, în V. Gabelsen, J. Lund (eds.), *The Black Sea in Antiquity. Regional and Interregional Economic Exchanges*, Aarhus, 2007, p. 239-251.

renunțându-se astfel la generalizări irelevante privind „femeia greacă”. În cazul Atenei documentația permite surprinderea mai multor nuanțe inclusiv în ceea ce privește integrarea socio-juridică a „străinelor”. Interesante ni se par mai ales atestările de matronime (filiație pe linie maternă), dar dincolo de circumstanțele invocate de autoare⁶⁵, noi suntem de acord mai degrabă cu M. Salta⁶⁶ care considera că în asemenea cazuri ar fi vorba de curtezane. Poate ar fi fost util să se insiste ceva mai mult și asupra diferențelor dintre femeile libere, din familii de meteci, și cele de condiție servilă⁶⁷, chiar dacă și unele și altele exercitau adesea aceleași profesii.

Ca o concluzie de ansamblu asupra volumului recenzat, observăm că avem de a face cu un instrument de lucru important mai ales pentru specialiștii interesați de constituirea și extinderea câmpului semantic legat de contactele cu străinul și de acceptarea, respectiv integrarea acestuia în alte comunități decât cea de origine. Exemplele literare și epigrafice invocate pentru a ilustra trecerea de la *xenia* homerică la *proxenia* epocii clasice sunt cât se poate de relevante și permit reliefaarea unui tablou mai mult sau mai puțin coerent al acestei evoluții. Metoda de cercetare aleasă este preponderent una filologică, fără neglijarea sarcinilor care incumbă la analiza unei inscripții epigrafistului și istoricului. Argumentația pleacă în permanență de la surse și ține cont de stadiul actual al cercetării în plan internațional. De exemplu, în ceea ce privește instituția proxeniei, de care ne-am ocupat și noi în ultimii ani, putem constata că practic mai toată literatura secundară importantă a fost antrenată cu folos în discuție. Impune respect și rigurozitatea cu care a fost întocmit aparatul critic, iar rezumatele în limbile spaniolă și engleză din preambulul fiecărui articol permit o mai bună sintetizare a ideilor și înlesnesc accesul și în cazul unor cititori mai grăbiți. Cu siguranță ar fi fost foarte util și un indice tematic, dar cunoaștem bine din experiență proprie cât de dificilă este întocmirea unor asemenea

indici în cazul volumelor colective. Ținând cont de faptul că majoritatea contribuțiilor reiau în bună măsură cercetări anterioare, gradul de nouitate al fiecăreia luată în parte ar putea părea redus. Dar reunirea atât de reușită a acestor studii sub sigla contactului cu „străinul” în antichitatea greacă – datorată mai ales efortului meritoriu al celor două coordonatoare ale volumului – a dus la publicarea unei cărți de certă valoare, cu un loc bine definit în peisajul istoriografic pentru mulți ani de acum înainte.

Victor Cojocaru

Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods, în colecția Pontica et Mediterranea, vol. III, eds.

Victor Cojocaru, Altay Coşkun, Mădălina Dana, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2014, 708 p.⁶⁸

Volumul ce face subiectul prezentării de față reunește lucrările Simpozionului Internațional desfășurat în perioada 8-12 iulie 2013 la Muzeul Național de Istorie și Arheologie din Constanța. Manifestarea a fost organizată de către Academia Română – Filiala Iași, împreună cu Muzeul din Constanța, Waterloo Institute for Hellenistic Studies (Canada) și Complexul cultural „Callatis” din Mangalia. La lucrările simpozionului au luat parte peste 50 de reputați specialiști, din diverse domenii ale istoriei antice, de la importante instituții academice și universitare din Austria, Belgia, Bulgaria, Canada, Elveția, Franța, Germania, Grecia, Italia, România, Rusia, Spania, Statele Unite, Turcia, și Ucraina. Lucrarea este cel de-al treilea volum din colecția Pontica et Mediterranea coordonată de către V. Cojocaru, Glenn Bugh, Altay Coşkun, Mădălina Dana, Cristian Găzdac, Alexander Falileyev și Joachim Hupe.

Tema anunțată în titlu cuprinde patru secțiuni, care însumează 25 de articole, acoperind principalele

⁶⁵ De exemplu, la p. 334: „Probablemente era Saitis una de las mujeres que llegaban solas a Atenas sin un kúpio, seguramente trabajadoras especializadas en busca de una ocupación remunerada”.

⁶⁶ M. Salta, *Attische Grabstelen mit Inschriften. Beiträge zur Topographie und Prosopographie der Nekropolen von Athen, Attika und Salamis vom Peloponnesischen Krieg bis zur Mitte des 4. Jhs. v.Chr.*, Tübingen, 1991 (aici p. 178).

⁶⁷ Cum ar fi exemplul lui Ἰὰς Μαίωτις χρηστή (IG II² 9253), invocat de autoare la p. 323. În loc de „mujer excelente”, pentru χρηστή, noi credem că traducerea prin „sclavă” ar fi o alternativă mai potrivită în cazul de față. Totodată să ne fie permis a cita și un comentariu util, în formularea propusă de A. Avram, *Some Thoughts ...*, p. 244: „The records of Maiotians at Athens, Delphi and Rhodos are more remarkable than those of Scythians, although there is

no cliché in the ancient literature to the “Maiotian” slave. On the other hand, we have positive evidence for the existence of flourishing slave-markets in the area of the Maiotis (Sea of Azov) from the Herodotos to Strabon, and the archaeological evidence revealed by settlement like Elizavetovskoe on the Don offers a brilliant confirmation”.

⁶⁸ Această prezentare a fost finanțată din contractul Cercetători competitivi pe plan european în domeniul științelor umaniste și socio-economice. Rețea de cercetare multiregională (CCPE)–POSDRU/159/1.5/S/140863 proiect strategic „Programe doctorale și postdoctorale – suport pentru creșterea competitivității cercetării în domeniul Științelor umaniste și socio-economice”, cofinanțat din Fondul Social European, prin Programul Operațional Sectorial pentru Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013.

aspectele ale legăturilor dintre lumea pontică și cea mediteraneană, din perioada elenistică și romană precum și unele considerații asupra rolului celor două medii sociale în evoluția istoriei antice.

Volumul se deschide cu o Prefață (p. 9-15), împărțită în patru secțiuni după cum urmează: *Building Bridges, The Proccending, Acknowledgements și Epilogue* semnată de cei trei editori, urmată de *Note of Abbreviations* (p. 17) și *List of Contributors* (p. 19-24), în care ne sunt prezentați autorii articolelor și domeniile lor de cercetare.

Lucrarea conține, pe lângă cele 25 de articole, și două materiale în care este omagiată personalitatea și activitatea științifică a celui care a fost Heinz Heinen. În materialul intitulat *Interconnectivity – In honorem & in memoriam Heinz Heinen (1941-2013). With a Complete Bibliography of His Scholarly Publications* (p. 25-71), Altay Coşkun purcede la o trecere în revistă a memoriei acestuia și realizează o listă bibliografică a tuturor lucrărilor redactate de magistrul său. Cel de-al doilea material, semnat de Victor Cojocaru, se numește *Die Beziehungen der nordpontischen Griechen zu den außerpontischen Regionen und Dynastien, einschließlich der römischen Hegemonialmacht: Historiographische Übersicht* (p. 73-96), în care se face un istoric al cercetărilor relațiile externe ale orașelor grecești nord pontice pe baza surselor epigrafice.

Secțiunea *Pontica & Micro-Asiatica* deschide volumul, debutând cu studiul lui Alexandru Avram, denumit *La mer Noire et la Méditerranée: quelques aspects concernant la mobilité des personnes* (p. 99-132), care își îndreaptă atenția asupra mobilității persoanelor din cetățile pontice și cele din centrele mediteraneene, în epoca elenistică și romană timpurie, pe baza surselor epigrafice.

Următorul articol, semnat de Mădălina Dana, *D'Héraclée a Trapézonte: cités pontiques ou micrasiatiques?* (p. 133-153), prezintă situația coloniilor grecești situate pe țărmul sudic al Mării Negre și rolul lor în politica internațională în perioada antichității.

În studiul denumit *Some Observations on Tianoï. Abroad and the External Relations of Tieion/Tios (Eastern Bithynia)* (p. 155-185), Bülent Öztürk discută, pe baza surselor epigrafice descoperite în afara Tios-ului, despre mobilitatea persoanelor, precum și despre relațiile externe ale coloniei milesiene de la Tieion/Tios.

O altă contribuție este cea a lui Adrian Robu, intitulată *Byzance et Chalcédoine à l'époque hellénistique entre alliances et rivalités* (p. 187-206). Acest studiu își propune să discute rolul cetăților din Bosforul Tracic – Byzantion și Calchedon în sistemele de alianțe politico-militare și evoluția lor în epoca elenistică.

Următorul studiu, *L'interconnexion des réseaux économiques: les échanges entre le Pont nordouest et*

Rhodes a l'époque hellénistique (p. 207-227), a lui Thibaut Castelli, aduce în discuție comerțul dintre insula Rodos și litoralul nord-vest pontic în epoca elenistică, pe baza descoperirilor amforice și numismatice, pe de o parte, iar pe de altă parte, pe baza descoperirilor epigrafice.

În articolul denumit *Chersonesos Taurike und die Ägäis im 5.-3. Jahrhundert. v. Chr.: Neue archäologische Fundkomplexe* (p. 229-238) Sergey Ushakov și Sergej Bocharov își îndreaptă atenția asupra problematicei recentelor descoperiri arheologice din sectorul de nord-est al cetății Chersones ce datează din epocile clasică și elenistică. Autorii consideră că descoperirile din cele două complexe arheologice le permite o mai bună înțelegere a formării și dezvoltării orașului antic de pe coasta de nord a Mării Negre, precum și legăturile acestui centru cu lumea egeeană în secolul al V-lea a.Chr.

Florina Panait Birzescu, în *Wandering Cult Images between the Aegean and the Black Sea Cities in Hellenistic and Roman Times: from Dionysos Kathegemon to Dionysos Karpophoros* (p. 251-265) urmărește originea și răspândirea unor modele iconografice reprezentându-l pe Dionisos, importate în cetățile din vestul Pontului Euxin.

Studiul lui Iulian Birzescu, *Some Remarks on Hellenistic Terracotta Offerings in the Western Pontic Sanctuaries* (p. 269-278), tratează problematica iconografiei, originii și funcționalității statuetele de teracotă din epoca elenistică și romană descoperite în sanctuarele din orașele grecești vest-pontice. Autorul caută să răspundă problemelor ridicate de adaptarea tipurilor de teracota la iconografia locală, vest pontică, ce se inspiră din cunoscutele tipare de teracota din lumea egeeană.

Johannes Nollé, în *Appearance and Non-Appearance of Indigenous Cultural Elements on the Coins of Asia Minor and Thrace* (p. 381-398) interpretează elementele indigene din iconografia emisiunilor monetare ale provinciilor Asia Mică și Tracia, precum și diferențele dintre emisiunile monetare dintre cele două provincii.

În articolul denumit *Trade Connections between Asia Minor and the West-Pontic Area in 4th Century CE: Some Sphragistic Considerations* (p. 299-330) Costel Chiriac și Lucian Munteanu discută descoperirile sigilare de plumb ale orașelor din Asia Mică aflate în arealul vest-pontic. Majoritatea descoperirilor au fost făcute pe limes-ul danubian și doar câteva pe țărmul Mării Negre. Autorii conchid că sigiliile comerciale descoperite în zona Dunării de Jos atestă comerțul și importurile din Asia Mică menite să aprovizioneze armata romană staționată în zona Dunării cu ocazia conflictelor cu goții, din timpul domniei împăratului Valens.

Cea de-a doua secțiune se numește Seleucidica & Mithraica. Primul articol dedicat acestei teme este „Je veux être calife à la place du calife?” Überlegungen zur

Funktion der Titel „Großkönigs” und „König der Könige” vom 3. Zum 1.Jh.v.Chr. (p. 333-362), fiind semnat de David Engels, în care se discută originea și evoluția ideologiei imperiale, „Großkönigs” și „König der Könige” în Orientul Apropiat, în cursul veacurilor II-I a.Chr. Acesta concluzionează că titulatura de Großkönigs și König der Könige nu reprezintă o reacție împotriva caracterului elenistic al Imperiului Seleucid, căpătând în urma tratatului de la Apamea și în urma decesului lui Antiochos IV, ci este mai degrabă o dorință de revenire a stabilității interne pierdute.

Studiul lui Mustafa H. Sayar, *Lysimacheia. Eine hellenistischen Hauptstadt zwischen zwei Kontinenten und zwei Meeren: Ein Ort der Interkonnexität* (p. 363-382), dezbate rolul strategic al capitalei Lysimachia în epoca elenistică, o capitală elenistică între două continente și două mări, după cum afirmă însuși autorul în titlul articolului.

Următorul articol este semnat de Glenn R. Bugh și se intitulează *Mithridates the Great and the Freedom of the Greeks* (p. 383-395). Autorul identifică originile politicii externe a lui Mithridates VI în Marea Neagră în vremea Seleucizilor.

Această secțiune se încheie cu articolul *A Matter of Names: King Mithridates VI and the Oracle of Hystaspes* (p. 397-411) semnat de Marie-Astrid Buelens, care evidențiază rolul tradițiilor cultice și oraculare orientale, cu privire specială la Oracolului lui Hystaspes în politicile religioase ale lui Mithridates Eupator.

Cea de-a treia secțiune, *Pontica Romana*, este deschisă de studiul realizat de Maria Bărbulescu și Livia Buzoianu, intitulat *L'espace ouest-pontique sous l'empereur Tibère à la lumière d'un décret inédit découvert en Dobroudja* (p. 415-434). Autoarele discută un decret inedit descoperit la Săcele, jud. Constanța, din timpul domniei împăratului Tiberius. În prima parte a epigrafei este menționat un ambasador care este trimis la Roma de către autoritățile romane din orașele grecești pentru a cere sprijin împăratului. În cea de a doua parte, cetățenii sunt îndemnați de către Q. Iulius Vestalis să adere la noul statut al polis-ului restaurat de divinul Augustus. Importanța acestei inscripții este deosebită întrucât aduce informații despre problemele existente în orașele tocmai supuse, pe de-o parte, iar pe de altă parte sunt confirmate informațiile oferite de Ovidiu în operele sale.

Studiul lui David Braund, denumit *Nero's Amber-Expedition in Context: Connectivity between the Baltic, Black Sea, Adriatic and India from Herodotus to the Roman Empire* (p. 435-456), discută despre așa numitul „drum al ambrei” în perioada clasică până în perioada domniei împăratului Nero.

Materialul semnat de Florian Matei-Popescu *The Horothesia of Dionysopolis and the Integration of the Western Pontic Greek Cities in the Roman Empire* (p. 457-471) discută câteva probleme nerezolvate, încă, în

opinia autorului, a horotesiei orașului Dionysopolis. Concluzia la care ajunge autorul este că orașele grecești din Pontul stâng au fuzionat într-o *praefectura* numită *Pontus* sau *Laevus Pontus*, care era o unitate administrativă condusă de un *primipilaris*, supervizat de guvernatorul provinciei Moesia Inferior.

În articolul *Becoming Roman? Shifting Identities in the Western Pontic Greek Cities* (p. 473-488), Ligia Ruscu discută impactul venirii Romei în vestul Pontului Euxin, cu privire specială la orașele de pe țărmul Mării Negre, îndreptându-și atenția asupra a două subiecte: oferirea cetățeniei romane precum și apariția și rolul social al *gerusia*.

O altă contribuție o reprezintă studiul realizat de Ioan Piso, intitulat *Le siège du gouverneur de Mésie inférieure* (p. 489-504). Autorul consideră eronată informația, existentă în literatura de specialitate, potrivit căreia sediul guvernatorului provinciei este localizat la Tomis, plasându-l, mai nou, la Durostorum, acolo unde este sediul legiunii a XI-a Claudia, în apropierea *canabae*-lor de legiune. Acesta își întemeiază argumentația pe baza descoperirilor similare din alte provincii dunărene (Panonia Inferior, Superior, Moesia Superior și al celor trei Dacii) și a descoperirilor epigrafice. Însă, nu se ia în considerare faptul că provincia Moesia Inferior este un caz aparte, în care se îmbina tradiția grecească cu cea romană. Considerăm că ar fi fost indicat ca autorul studiului să ia în calcul acest lucru și să compare, după caz, situația provinciei Moesia Inferior, cu cea din alte provincii unde sunt întâlnite astfel de situații. De asemenea privim cu rezervă argumentele de ordin arheologic folosite pentru localizarea palatului guvernatorului într-o clădire săpată de P. Donevski, la nord de castrul legiunii. Considerăm că această problematică rămâne deschisă oricărei interpretări, atât timp cât nu avem o incipție sau un alt gen de descoperiri care să ateste fără echivoc acest lucru.

Marta Oller Guzmán, în articolul denumit *Recherches sur la prosopographie des magistrats d'Olbia du Pont a d'après les inscriptions pour Achille Pontarchès* (p. 505-524), întreprinde un studiu prosopografic al magistraților din Olbia Pontică, în epoca imperială, pentru a urmări, pe de-o parte, legăturile familiale, iar pe de altă parte, cariera acestor personaje. Un alt aspect urmărit de cercetătoare este atestarea individuală în inscripții a lui Achille Pontarchès.

Studiul intitulat *Roman Glass Vessels in the Western Pontic Area (1st-3rd Centuries CE). General Remarks* (p. 525-553) este semnat de Costel Chiriac și Sever-Petru Boțan. Autorii articolului discută principale tipuri de vaselă de sticlă romană descoperită în vestul Mării Negre. Aspecte importante discutate de autori sunt arealul de proveniență a materialului vitric și sugerarea unei posibile producții locale.

Giorgio Rizzo, în *Pontus and Rome: Trade in the Imperial Period* (p. 555-577), discută legăturile

comerciale dintre zona Pontului Euxin și Roma, via Ostia, din epoca romană timpurie. G. Rizzo își propune să identifice ce alte categorii de materiale arheologice, în afară de ceramică și marmură, au fost exportate din zona Mării Negre, în perioada secolelor I-III p. Chr.

Secțiunea *Mirco-Asiatica romana* se deschide cu articolul semnat de Frederico Russo intitulat *The Function of the Trojan Myth in the Early Roman Expansionism in Greece and Asia Minor* (p. 581-604). Autorul urmărește o mai bună înțelegere a importanței politice și ideologice a mitului troianului, în perioada de expansiune a Romei, în Asia Mică și Grecia.

Următorul articol este semnat de Hale Güney, *The Economic Activities of Roman Nicomedia and Connectivity between the Propontic and the Pontic World* (p. 605-624). Autoarea discută relațiile comerciale dintre orașul Nicomedia și lumea propontică și pontică în perioada romană din perspectiva descoperirilor epigrafice, numismatice și arheologice.

Michael Speidel (*Connecting Cappadocia. The Contribution of the Roman Imperial Army* p. 625-640) discută rolul și importanța armatei romane în integrarea provinciei Cappadocia în Imperiul roman.

Filiz Dönmez Öztürk, în *Erste Ergebnisse der epigraphischen Feldforschungen in Bithynien (Göynük und Mudurnu)* (p. 641-661) comentează epigrafele descoperite în urma cercetărilor de teren din districtele Göynük și Mudurnu localizate în provincia antică Bithynia.

Volumul se termină cu lista detaliată a indicilor (p. 663-708) care facilitează rapid accesul la informațiile din lucrare. Remarcăm calitatea foarte bună a ilustrației (desene și fotografii) acestui volum.

În încheiere, ne exprimăm convingerea că această lucrare va deveni, în scurtă vreme, un important instrument de lucru pentru cercetătorii care se ocupă de studierea bazinului Pontic și a zonelor învecinate.

Ștefan Honcu

Numismatic History and Economy in Epirus During Antiquity, Proceedings of the 1st International Conference Numismatic History and Economy in Epirus During Antiquity (University Of Ioannina, October 3rd – 7th 2007), Katerini Liampi, Cleopatra Papaevangelou-Genakos, Konstantinos Zachos, Angelika Dousougli, Athena Iakovidou (eds.), AΘHNA, 2013, 663 p. (cu 115 planșe)

Apărut în 2013 și având ca editori pe Katerini Liampi, Cleopatra Papaevangelou-Genakos, Konstantinos Zachos, Angelika Dousougli și Athena Iakovidou, volumul **Numismatic History and Economy in**

Epirus During Antiquity, Proceedings of the 1st International Conference Numismatic History and Economy in Epirus During Antiquity (University Of Ioannina, October 3rd – 7th 2007) cuprinde comunicările susținute în cadrul primei conferințe internaționale pe probleme de istorie economică și numismatică a Epirului din perioada antichității. De fapt, lucrarea reflectă rezultatul unei fructuoase colaborări dintre mai multe instituții cu profil istoric precum Societatea pentru Studiul Numismaticii și Istoriei Economice, al 12-lea Eforat de Preistorie și Antichități Clasice, Institutul de Arheologie din Epir și Universitatea din Ioannina.

Lucrarea se constituie într-un veritabil demers științific necesar și util cu atât mai mult cu cât în Antichitate, Epirul s-a aflat la marginea lumii grecești iar regiunea era cunoscută mai mult datorită importanței religioase, pe teritoriul acesteia aflându-se sanctuarul din Dodona, cel mai vechi oracol antic grecesc, și în același timp al doilea ca importanță după cel din Delphi.

Lucrările conferinței care s-au desfășurat în octombrie 2007 s-au bucurat de prezența unor remarcabili cercetători. La ceremonia de deschidere a fost prezent și cunoscutul numismat Peter Robert Franke care a publicat monedele descoperite de-a lungul timpului în regiunea Epir și care se găsesc în paginile unei importante lucrări editate în 1961, „*Monedele antice din Epir*”. Cu această ocazie distinsul profesor a oferit Muzeului de Arheologie din Ioannina o monedă rară din bronz, bine conservată, descoperită în regiunea Epir; de asemenea, Adonis Kyrou a donat aceluiași muzeu colecția sa de monede descoperite în Epir, Illyria și insulele din Marea Ionică.

De la apariția studiului lui Peter Robert Franke și până la data conferinței în regiunea Epir și zonele limitrofe au fost efectuate săpături arheologice sistematice care au dus la descoperirea unui important material arheologic ce acoperă din punct de vedere cronologic perioada delimitată de epoca clasică și până la stăpânirea romană. În același timp, tocmai noile descoperiri au generat diverse interpretări referitoare la istoria economică și numismatică a Epirului.

Acesta este și motivul pentru care s-a decis organizarea primei conferințe internaționale de istorie numismatică și economică a Epirului al cărei scop a fost acela de a supune dezbaterilor toate aspectele legate de contextul istoric al activității monetare din Epir, circulația emisiunilor străine în regiune, precum și relațiile economice, politice și culturale dintre Epir și zonele învecinate.

Comunicările prezentate în cadrul conferinței s-au desfășurat pe mai multe secțiuni după cum urmează: **Monetările** (p. 3-128), secțiune unde remarcăm studiile lui Jonathan Kaga (*The Earliest Coinage of Corcyra*, p. 3-8), Șhpresa Gjongecaj (*Le monnayage des Chaones*, p. 9-17), Eugeni I. Paunov și Ilya S. Prokopov

(*Actium and the "Legionary Coinage of Mark Antony. Historical, Economic and Monetary Consequences in Thrace – the Coinage Evidence*, p. 107-128); **Metrologie, prosopografie, istoriografie** (p. 132-182), unde se evidențiază comunicările Cleopatrei Papaevangelou - Genakos (*The Monetary Systems of Epirus*, p. 131-158) și Wolfgang Leschhorn (*Die „Beamtennamen“ auf den Münzen von Epirus*, p. 159-170); **Iconografie** (p. 185-294) cu studiile semnate de Fotini Ntantalia (*Aphrodite auf de Münzen von Epirus*, p. 201-220), Dario Calomino (*La corona di giunchi e I giochi aziaci nella monetazione di Nicopolis*, p. 283-294); **Circulația monetară** (p. 295-493), cu *Butrint, the Coins from the Modern Excavations in the Forum* (p. 463-471) semnat de Richard Abdy; **Relațiile Epirului cu Sicilia și Magna Grecia** (p. 497-545), cu studiile Annei Rita Parente (*Monete e uomini tra Epiro e Magna Grecia al tempo di Alessandro il Molosso e Pirro*, p. 497-509) și Elena Santagati-Daniele Castrizio (*Le monete di Pirro per la Guerra in Italia*, p. 527-545); **Economie** (p. 549-614) cu prezentările lui Kostas P. Prentzas (*Epirus deserta? Roman Economic Activity in Epirus. Literary Sources and Archaeological Evidence*, p. 589-599) și Sam Moorhead (*Ever Decreasing Circles. The Nummus Economy at Butrint-Albania and Beyond*, p. 601-614); **Colecții-Aspecte numismatice** (p. 617-663), unde se remarcă comunicările Ninei Frolova-Juir Djukov (*The Coins of Ancient Epirus in Collections of the State Historical Museum and the State Hermitage*, p. 617-631) și Virgil Mihailescu-Bîrliba (*Über die Entstehung der Münze*, p. 649-663).

Cu deosebită plăcere am constatat că la prima conferință internațională de istorie numismatică și economică a Epirului a fost prezent și distinsul cercetător ieșean în domeniul numismatice dr. Virgil Mihailescu Bîrliba a cărui comunicare *Über die Entstehung der Münze* a fost apreciată de toți participanții. Având în vedere importanța religioasă a Epirului în Antichitate, studiul reputatului numismat din România vine să confirme ipotezele conform cărora apariția monedei, la originea ei, trebuie corelată cu străvechile locuri de cult (sanctuare, temple etc.).

Volumul supus recenzării noastre mai cuprinde o prefață, introducere și o bibliografie generală, iar la final o bogată listă a ilustrației (115 planșe). Precizăm că organizatorii conferinței s-au bucurat atât de suportul moral al președintelui Greciei, Karolos Papoulias, născut de altfel la Ioannina, cât și de cel financiar oferit de mai multe instituții, printre care amintim Ministerul Culturii, Banca Națională a Greciei, Prefectura din Ioannina, Fundația Rizareios, Mitropolia din Ioannina și compania Carrefour. Trebuie menționată și importanța suportului financiar acordat de Societatea Numismatică Americană sub forma unei subvenții necesare publicării prezentului volum.

Așa cum remarca și Katerini Liampi, unul dintre

principali editori ai volumului, lucrarea poate fi apreciată ca un adevărat compediu referitor la istoria numismatică și economică a Epirului și a regiunilor cu care acesta a avut legături strânse în Antichitate și cu certitudine ea va sta la baza unor viitoare dezbateri științifice în domeniile precizate.

Părpăuță D. Tiberius

IOAN MITREA, *În descendența lui Pârvan*, Editura Babel, Bacău, 2012, 338 (340) p.

Volumul de față a apărut sub egida Fundației Cultural-Științifice „Iulian Antonescu“, cu prilejul împlinirii a 130 de ani de la nașterea și 85 de ani de la trecerea în neființă a ilustrului savant Vasile Pârvan (1882-1927), nume de referință în istoriografia românească interbelică. Merită a fi consemnat faptul că mijloacele financiare destinate tipăririi cărții au fost puse la dispoziție de vrednici iubitori ai domeniului istoric din zona Bacăului, precum ing. econ. Costel Ceoceca, preot Ic. Stavr. Constantin Tomozei și prof. Adrian Sechel.

Autorul cărții, profesorul și cercetătorul Ioan Mitrea, născut la 4 aprilie 1937 în satul Căciulești, comuna Căciulești (azi Girov), jud. Neamț, a susținut o bogată activitate științifică efectuând cercetări în peste 20 de situri arheologice, dintre care se remarcă Bacău, Oituz, Oncești. A publicat peste 275 de articole, recenzii și note de popularizare pe teme de istorie și arheologie, în reviste de specialitate, reviste de cultură și presa cotidiană. În anul 2007 a devenit Membru de onoare al Institutului de Arheologie din Iași. Din 1965 până astăzi a colaborat permanent la revista de cultură *Ateneu*, iar în ultimii ani colaborează și la periodical *Vitraliu* al Centrului Internațional de Cultură și Arte "George Apostu", Din 2007 este membru al colectivului redacțional al acestei publicații culturale. Meritorie este și contribuția sa la apariția constantă a revistei de istorie *Zargidava*, întemeiată și coordonată chiar de dumnealui. Cele mai valoroase studii ale sale privesc istoria și arheologia mileniului I d.Hr., respectiv epoca formării poporului român. Dintre cărțile publicate menționăm: *Tezaurul de la Măgura - Bacău* (1977) - în care a valorificat, în colaborare, cel mai mare tezaur de monede romane descoperit până acum în Moldova, *Așezarea din sec. VI-IX de la Izvoare-Bahna* (1998), *Comunități sătești de la est de Carpați în epoca migrațiilor. Așezarea din sec. V-VIII de la Davideni* (2001), lucrări distinse cu prestigioase premii științifice.

Autorul a fost preocupat constant de personalitatea lui Vasile Pârvan, căruia îi dedică studii complexe în care îi analizează traiectoria biografică și opera cărturărească, toate aceste lucrări fiind republicate în volumul asupra căruia ne referim: *Fondatorul școlii moderne de arheologie* (în anexa articolului este reprodus discursul

de recepție la Academia Română, rostit de Pârvan la 28 mai 1914, *In memoriam Constantini Erbiceanu*, inserându-se, totodată, câteva pagini de *Repere bibliografice* asupra marelui istoric și arheolog), *Inițiatorul programului de cercetare modernă în arheologia românească, Perenitatea ideilor lui V. Pârvan privind istoria geto-dacilor și etnogeneza românilor, Rolul agriculturii în viața comunităților geto-dacice, daco-romane și vechi românești, Daco-romanitatea și românitatea în opera lui V. Pârvan, Căuzaș al realizării Marii Uniri, O mare personalitate a culturii române*. În toate aceste texte se relevă diverse aspecte particulare ale activității ilustrului savant. Pe bună dreptate este citată observația celui mai fidel exeget al său, istoricul Alexandru Zub, care aprecia că „o personalitate de anvergura lui Pârvan e sortită să mențină mereu treaz interesul public” (p. 69). De la acest precept a pornit și Ioan Mitrea care, la rândul său, releva faptul că momentul aniversativ dedicat lui Vasile Pârvan „este un prilej de a poposi din nou, poate mai atenți, asupra vieții și operei marelui savant, pentru a-i desluși și înțelege mai bine rosturile adânci ale operei scrise, ale gesturilor și faptelor cotidiene pe plan științific, didactic – ca pedagog al neamului, pe plan academic, moral și cultural, în scopul valorizării moștenirii sale spirituale” (p. 91).

În afară de republicarea propriilor contribuții la cunoașterea operei pârvaniene, un alt scop al volumului lui Ioan Mitrea a fost de a releva perenitatea moștenirii savantului în arealul științific românesc, a „spiritului” său, generator pe plan metodologic și tematic de noi proiecte. În acest scop autorul a dedicat mai multe medalioane biografice unora dintre corifeii istoriografiei naționale din deceniile postbelice, pe care a avut privilegiul de a-i cunoaște personal: Ioan Nestor, Mircea Petrescu-Dâmbovița, Dumitru Protase, Iulian Antonescu, Dan Gh Teodor, Alexandru Zub, Răzvan Theodorescu, Ioan Scurtu și Victor Spinei, incluși în volum în ordinea anilor de naștere. Tuturor acestor prestigioși cercetători, cotați drept descendenți ai lui Pârvan, cu o activitate științifică remarcabilă, li se prospectează activitatea profesională. De asemenea, cartea cuprinde între paginile ei o serie de interviuri luate de autor în cursul anilor de la câteva din personalitățile amintite: Mircea Petrescu-Dâmbovița, Dumitru Protase, Dan Gh Teodor, Alexandru Zub, Ioan Scurtu și Victor Spinei.

Cartea de față reprezintă un demers demn de lăudat în istoriografia românească, dat fiind că adună mărturii semnificative colectate de la savanți cu mari merite pe tărâmul arheologiei și istoriei naționale, care au contribuit într-un mod consistent la evoluția cercetărilor de teren în spațiul românesc, fără de care cunoașterea trecutului nu s-ar fi situat la nivelul de astăzi. Medalioanele prezintă date semnificative din activitatea personalităților menționate, iar interviurile

realizate oferă opinii de substanță privind probleme actuale cu care arheologia se confruntă atât în România, cât și în alte țări europene.

În concluzie, putem afirma că volumul lui Ioan Mitrea reprezintă un demers științific lăudabil în istoriografia românească, care reușește să convingă că spiritul pârvanian mai dăinuie în cultura românească, că mulți din cei ce l-au luat drept model au avut merite deosebite pe plan științific.

Florin-Viorel Vasilică

RADA VARGA, *The Peregrini of Roman Dacia*, Mega Publishing House, Cluj-Napoca, 2014, 168 p.

Volumul *The Peregrini of Roman Dacia* este rezultatul mai multor ani de cercetare pentru teza doctorală susținută de doamna Rada Varga, de la Universitatea Babeș Bolyai din Cluj-Napoca, sub coordonarea renumitului profesor clasicist Ioan Piso.

Este una dintre puținele lucrări din ultima perioadă cu referire directă la o temă de istorie juridică romană din spațiul istoriografic al Dunării de Jos. În aceeași arie de interes s-au înscris, în ultimul deceniu, lucrările lui Romeo Cârjan, despre statutele cetădene din Dacia și Moesia Inferior, dar și cele câteva contribuții ale subsemnatului, cu referire directă la dreptul latin în orașele de la Dunărea de Jos. Cei menționați mai sus fac parte din categoria succesorilor unei alte generații, prolifici și foarte avizate, care a sesizat un vid în ceea ce privește chestiunile de factură juridică de la nivelul provinciilor de la Dunărea Inferioară, din care s-au remarcat în mod deosebit regretatul cercetător bucureștean Al. Suceveanu, precum și distinșii profesori clujeni Ioan Piso și Radu Ardevan. Așadar, prin prisma necesității unei astfel de intervenții științifice în arealul istoriografic precizat, volumul de față are o motivație temeinică, așa cum și intenția noastră de a-l analiza se înscrie în aceleași limite „propagandistice” pozitive pentru un subiect ce merita demult mai multă atenție.

Cartea a apărut în limba engleză, are un limbaj adecvat și, astfel, din fericire, se expune unui public mult mai numeros. Editura la care a apărut este una recunoscută pentru apetența sa în ceea ce privește literatura arheologică sau/și de istorie antică.

Înainte de a face o scurtă analiză a cărții, vom începe cu ceea ce și autoarea a dorit să clarifice, cu teme, de vreme ce confuziile sunt destul de frecvente chiar și în mediile științifice, și anume că statutul de peregrin era unul juridic și nu social. În interiorul acestei categorii juridice putea exista o stratificare din punct de vedere social și economic. O definiție simplificată pentru peregrini ar fi aceea de oameni de condiție liberă din Imperiu fără cetățenie romană sau latină.

În cele ce urmează vom încerca să prezentăm, pe de-o parte, organizarea cărții, dar, în același timp, vom face scurte și punctuale referiri la conținutul său.

Un *Cuvânt înainte* începe volumul. Destul de succint, autoarea aduce mulțumiri persoanelor care au ajutat la acest proiect științific. Urmează capitolul *Historiographic and Methodological Coordinates*, în care se realizează un excurs istoriografic și sunt oferite câteva explicații de natură tehnică și metodologică. Se constată, pe bună dreptate, că acest subiect a beneficiat de o abordare sporadică, incompletă pentru provincia Dacia, așa cum aminteam că s-a întâmplat și pentru celelalte provincii dunărene din jur. Chiar și după această cercetare au rămas și vor mai rămân foarte multe semne de întrebare legate de statutele juridice, fie ele ale comunităților, în ansamblu, dar și ale grupurilor de populație din interiorul provinciilor, de la nivelul orașelor sau a structurilor rurale consemnate. Nu vorbim aici de prosopografiile care sunt, periodic, reînnoite pe baza inscripțiilor care mai apar, ci de lucrări specifice, cu analize temeinice și o cercetare cu rezultate relevante de natură juridică, socială și chiar politică pentru regiunea în discuție. În ciuda afirmațiilor autoarei că o trecere în revistă exhaustivă a bibliografiei internaționale ar fi fost inutilă, în opinia noastră, pentru un subiect despre care afirmă pe bună dreptate că nu a mai fost abordat atât de concentrat, s-ar fi recomandat ca cititorul să se poată poziționa în raport cu ce s-a mai scris pentru alte regiuni ale Imperiului pe această temă. Este drept, pe de altă parte, că autoarea face în capitolele următoare referire la destule lucrări despre statutele juridice ale comunităților și ale membrilor acestora din alte provincii.

Cu capitolul al II-lea, *The Peregrine Status*, se intră efectiv în subiect, printr-o analiză destul de consistentă a termenului de *peregrinus*. Este un capitol complex pentru că autoarea trebuie să sintetizeze informații din surse diferite. Începe cu o definiție prin negație prin care explică cine nu era inclus în categoria *peregrini*, respectiv *cives Romani et Latini*. Se prezintă, destul de schematic, căile de accedere către cetățenia romană, din poziția de peregrin, înainte de intrarea în vigoare a *Constitutio Antoniniana* când, se cunoaște prea bine, aproape toată populația Imperiului a beneficiat de cetățenia romană. Sunt redate și situațiile excepționale ale sclavilor și libeților, chiar dacă aceste categorii nu fac obiectul direct al acestei lucrări. Constatarea că epigrafia este îndoielnică atunci când face referire la persoanele din clasele inferioare este cât se poate de veridică, iar tendințele de imitare și fraudele constatate încă din Antichitate în atribuirea unor poziții sau statute nu fac decât să confirme această realitate.

Apoi, se face o trecere în revistă a surselor juridice de la Augustus până la codicile târzii, respectiv la *Corpus Iuris Civilis*. Ni se pare foarte potrivită și utilă prezentarea acestor izvoare, cu nuanțe și posibilitatea

de a vedea o evoluție în atribuirea de drepturi peregrinilor. Sunt redate legile care au reglementat relațiile dintre peregrini și cetățeni, apărute încă de la Augustus și detaliate mai târziu în cazul anumitor drepturi suplimentare (precum, spre exemplu, dreptul moștenirii cetățeniei mamei pentru copiii rezultați din căsătorii mixte cetățeni-peregrini). Se face referire, apoi, la dreptul Latin ca un privilegiu ce se acorda unei comunități și nu unei persoane, realitate bine documentată și dovedită în istoriografie. Apoi, autoarea trece în revistă tipurile de așezări specific romane, urbane (*municipium* și *colonia*) și rurale (*vici* și *pagi*). Totuși, abordarea este cât se poate de generală, cu unele opinii care nu pot fi verificate în totalitate din lipsă de izvoare (de exemplu existența unor *ordines* quasi-municipale în *vici* rurali). Fiecare dintre aceste structuri juridico-administrative ridică probleme aparte ce necesită multe discuții, imposibil de dezvoltat în lucrarea de față. Referirile la tipurile de comunități peregrine, *civitates peregrinae*, și la raporturile lor cu comunitățile romane sunt, în schimb, mult mai relevante și potrivite pentru o abordare mai amănunțită.

Relativ la mediul militar, în care se regăsesc foarte mulți peregrini, este interpretată poziția soldatului care provenea din familii de neromani, cu posibilitățile de avansare în privința statutului juridic și cu alte drepturi câpătate în timp. În finalul acestui capitol este prezentat edictul *Constitutio Antoniniana*, cu toate implicațiile aplicării sale în societate, în general, și în interiorul familiilor, în particular. Se fac referiri consistente la acea categorie care se pare că a rămas, totuși, în afara aplicabilității acestei legi, respectiv *dediticii*, locuitorii ai Imperiului situați pe o poziție inferioară între *peregrini*.

Capitolul al III-lea, *Population Studies and Epigraphic Representativeness*, este, în opinia noastră, un capitol subdimensionat, în sensul că temele abordate ar fi putut ocupa mult mai mult spațiu; ne referim aici la chestiuni legate de populația Imperiului, cu număr, reprezentativitate, speranță de viață, subiecte care, în ultimele decenii s-au bucurat de o atenție sporită. Practic, este o abordare schematică a structurii demografice la nivelul Imperiului. Sunt redate anumite elemente legate de populația Imperiului și apoi se face referire la Dacia, în comparație cu alte provincii din vestul Europei (Britania, Hispania ș.a.). Reprezentativitatea epigrafică pentru Dacia a dus la realizarea unei statistici în ceea ce privește categoriile juridice, astfel că, pe această bază, au fost identificați circa 75 % cetățeni romani, 15% peregrini, 2% sclavi și 8% incerți. Această situație prezentată face și introducerea pentru capitolul esențial al acestei cărți.

Capitolul al IV-lea, intitulat *Overview of the Peregrines from Dacia* este, practic, o micromonografie relativ la această categorie juridică, parte componentă a populației Daciei. În primă fază, pe baza surselor

disponibile, în special a inscripțiilor, se realizează un studiu comparativ relativ la procentele diferitelor categorii ale populației, pentru așezări urbane importante ale provinciei, respectiv Ulpia Traiana Sarmizegetusa și Apulum, cu referiri și la Porolissum, dar și pentru așezări rurale din Dacia, precum Arcobadara, Gherla și, mai ales, Alburnus Maior. Chiar dacă astfel de statistici depind foarte mult de stadiul cercetărilor, de publicarea rezultatelor și chiar de o anumită doză de noroc, sunt totuși destul de relevante pentru a sugera cel puțin manifestările locale și exprimarea publică a categoriilor juridice din cadrul societății romane.

Analiza acestor epigrafe oferă posibilitatea autoarei de a face referiri la grupurile de peregrini care le ridicau, dar și la sexul și vârsta celor menționați. Concluzia esențială extrasă este că în mediul rural exista o mult mai bună reprezentare a peregrinilor comparativ cu orașele, iar Alburnus Maior se remarcă în mod deosebit.

O nouă statistică, la fel de utilă, chiar dacă influențată de mai mulți factori relativ, este cea care determină tipurile de surse folosite în identificarea peregrinilor. Bineînțeles, inscripțiile ocupă de departe primul loc, iar epigrafele cu funcții votive și cele funerare sunt, evident, majoritare. Le urmează tăblițele cerate și diplomele militare, alături de alte izvoare, în procente foarte reduse.

Detaliile de ordin onomastic sunt, practic, definitorii pentru demersul de față. Este și etapa în care autoarea face o potențială clasificare a grupurilor onomastice din Dacia după criteriul etnic, respectiv onomastica romană, greacă, tracă, ilirică, celtică, semitică și dacică. De altfel, se constată că majoritatea covârșitoare a numelor peregrine identificate poate fi determinată etnic.

După analiza situațiilor particulare în ceea ce privește onomastica, precum numele feminine, *supernomina*, dar și o serie de nume mai dificil de interpretat, fiecare grup onomastic este tratat separat și detaliat. Numele romane erau utilizate pe scară largă de către peregrini, nu neapărat ca o exprimare a latinității, ci, mai degrabă, ca un semn al acceptării culturii romane. Urmează ca procentaj numele grecești apoi cele ilire, celtice, tracice, semitice, dacice și altele, ca semn al unei diversități interesante, dar normale, determinate de factori politici, sociali și militari diferiți. Această mixtură este, de fapt, o marcă a statutului de peregrini, oarecum în opoziție cu uniformitatea întâlnită în grupul juridic al cetățenilor.

Capitolul al V-lea, *Military Peregrines*, face referire, bineînțeles, la implicarea acestei categorii de populație în trupele auxiliare romane din Dacia, folosind ca izvoare mai ales diplomele militare și inscripțiile cu caracter votiv și funerare, de altfel principalele surse de documentare. Aceste unități aveau un dublu rol. În primul rând asimilau și chiar integrau elemente străine

în societatea romană, iar apoi erau singurele formațiuni sociale și profesionale care produceau direct cetățeni romani. Se fac comparații și cu soldații cetățeni din legiuni și se constată, evident, diferențe în mai multe planuri. Referitor la Dacia sunt analizate toate inscripțiile care menționează soldați cu nume de non-cetățeni și se încearcă chiar o reconstituire etnică a personajelor.

Ultimul capitol, al-VI-lea, *Peregrine Communities*, abordează metodologia după care se poate recunoaște o comunitate peregrină. Este subliniată, în acest sens, utilitatea tăblițelor cerate, a monumentelor epigrafice și a oricăror altor surse care evocă nume de peregrini. Se realizează, de fapt, un studiu de caz, pe seama așezării de la Alburnus Maior, de unde provin cele mai numeroase informații despre peregrinii din Dacia. Se reanalizează doar pentru această localitate rurală, probabil un *vicus*, toate elementele de structură a populației, aspecte dezbătute și în capitolele precedente. În concluziile acestui capitol se constată că lipsa unei baze informaționale consistente face ca speculațiile să ia locul mărturiilor evidente în catalogarea unor comunități ca fiind peregrine. Alburnus Maior este una dintre puținele excepții, o așezare peregrină reprezentativă în care comunitatea Ilirilor a avut un rol determinant.

Concluziile sunt strânse în capitolul al VII-lea și sunt, în opinia noastră, destul de reduse cantitativ, chiar dacă trebuie precizat că unele constatări concluzive au fost extrase și pe parcursul lucrării. Într-o pagină și aproape jumătate se conchide că cele 398 de persoane identificate ca peregrini din Dacia, reprezintă un număr aproape identic cu ce s-a reușit să se identifice în Moesia Superior, și care reprezintă cam 10 % din totalul numelor din Dacia.

Autoarea îi scoate pe *peregrini* din straturile inferioare ale societății romane și îi include în clasa de mijloc. Totuși, nu știm cât de relevantă este această amplasare, pentru că această poziționare se poate face, mai degrabă, cu categoriile sociale din cadrul comunităților de pe teritoriul Imperiului. Din punct de vedere juridic împărțirea era mult mai simplistă: erau cetățeni și necetățeni. Oricum, concluzia că peregrinii sunt cel mai eterogen grup al societății romane este pe deplin justificată.

Catalogul cu cele 398 de personaje identificate de autoare ca având statutul de *peregrini*, cu explicații referitoare la apartenența la unități militare, de tipul monumentului în care este evocat și alte informații este un instrument suplimentar de lucru.

Un *Supplementum Epigraphicum* apare spre finalul lucrării, iar cartea se încheie cu *Abrevieri și Bibliografie*. Așadar, volumul de față poate fi recomandat fără îndoială specialiștilor istoriei romane, nu doar prin prisma analizei de ordin juridic a populației Daciei, dar și pentru concluziile extrase în ceea ce privește aspectele

sociale, politice și militare. Este un instrument util mai ales datorită statisticilor realizate, dar și a analizelor pertinente, bazate pe o varietate de izvoare. Chiar dacă subliniem din nou că nu s-au făcut decât tangențial corelații cu situații din alte provincii, care probabil nu ar fi dus la alte concluzii, ci ar fi dat o complexitate sporită celor exprimate deja, cartea de față oferă informații de o valoare științifică certă.

Dan Aparaschivei

Gotland's Picture Stones. Bearers of an Enigmatic Legacy,

Gotländskt Arkiv 2012, volume 84, Gotland Museum, Visby 2012.

În toamna anului 2014 am efectuat un stagiu de documentare în cadrul schimburilor interacademice, completat cu câteva conferințe susținute la Universități din Suedia. Cu această ocazie am intrat în contact cu numeroși specialiști de prestigiu în arheologie antică și medievală din instituții universitare și de cercetare din Stockholm, Uppsala, Gothenburg și Visby. În acest ultim centru am cunoscut-o pe Laila Kitzler Åhfeldt, cercetător în cadrul Swedish National Heritage Board-Filiala Visby. Ea a fost cea care mi-a oferit volumul care face obiectul prezentării de față, încununare a unei călătorii fascinante în lumea arheologică a Nordului realizată prin intermediul insulei Gotland. De altfel, ea a fost și unul dintre oamenii de bază în editarea volumului *Gotland's Picture Stones. Bearers of an Enigmatic Legacy*. Dincolo de ineditul temei pentru arealul nostru istoriografic, din păcate prea puțin interesat de istoria surprinzătoare a nordului Europei, am ales să prezentăm această carte pentru că ea constituie un exemplu de cum trebuie abordat și publicat un subiect complex și provocator, în același timp.

Volumul de față este rezultatul unui colocviu internațional, intitulat *Picture Stone Symposium 2011*, organizat de Runic Research Group din cadrul Swedish National Heritage Board și Muzeul Gotland, în capitala insulei, Visby. Acest colocviu a reunit 60 de participanți din Suedia, UK, Germania, SUA, Islanda, Danemarca și Norvegia, specialiști interesați direct de acest subiect și cu expertiză recunoscută. Lucrările prezentate, de înaltă ținută științifică, au fost publicate în limba engleză, fapt care le face accesibile unui public mult mai numeros.

Se cunoaște foarte bine că încă din Preistorie reprezentările pe piatră sunt documentate în diverse colțuri ale lumii și constituie o importantă sursă de cunoaștere a istoriei spiritualității, a religiozității umanității, dar și a istoriei imaginarului colectiv. În volumul de față sunt cercetate aceste monumente

reprezentative pentru istoria nordului european între secolele V-XI p.Chr, respectiv din epoca migrațiilor (după cronologia nordului) și până în epoca vikingă. Studiarea pietrelor cu reprezentări din insula Gotland, fie ele cu rune sau doar cu imagini, a fost o preocupare a mediului științific încă din secolul al XIX-lea. Totuși, primul colocviu de amploare și axat doar pe această tematică a fost tocmai cel desfășurat în 2011, care a avut ca rezultat volumul ce va fi prezentat în cele ce urmează. Înainte de lucrările propriu-zise, introducerea făcută de L. Kitzler Åhfeldt familiarizează cititorul cu condițiile de organizare a colocviului și cu lucrările selectate pentru acest volum. Apoi, succint, dar relevant, este reamintită tipologia pietrelor cu reprezentări realizată de către S. Lindquist încă din 1941-1942 (*Gotlands Bildsteine*, 1-2, Stockholm). Sistemul, în mare parte, a rămas valabil și astăzi, chiar dacă referiri critice și adnotări au fost făcute chiar în ultimele decenii (E. Nylén, J.P. Lamm, *Bilstenar*, Visby (1978), Stockholm (1987), Stockholm (2003)). Patru hărți cu distribuția pe categorii a monumentelor din piatră cu reprezentări de pe insula Gotland, precum și o tipologie și o distribuție pe criterii cronologice a acestor pietre întregesc un tablou absolut fermecător despre manifestările artistice, dar și simbolice ale oamenilor nordului din perioada migrațiilor (sec. V-VI p. Chr.) și până în epoca vikingă (sec. VIII-XI). Trebuie să subliniem de la început că fotografiile pieselor luate în discuție, ca de altfel tot volumul, se prezintă în condiții grafice ireproșabile.

Editorii acestui volum au urmat o înșiruire logică a lucrărilor publicate. În primul capitol se consemnează articolele ce fac referire la istoriografia problemei, iconografie, cronologie, dar și la paralele ce se pot regăsi în alte regiuni din nordul Europei. Abordările generale și sintetice ale primilor autori sunt completate de contribuții mai punctuale, cu concluzii bazate pe analiza strictă a unor aspecte, iar în final se pune accent pe probleme legate de conservare și valorificare a acestor piese de patrimoniu.

O primă contribuție științifică este cea a lui J.P. Lamm, unul dintre cei care a catalogat de o bună bucată de vreme toate reprezentările pe piatră din Gotland (a se vedea volumul *Bilstenar*). Acesta face câteva remarci foarte consistente în startul materialului său despre valoarea pietrelor cu imagini pentru istoria spirituală, dar și materială a insulei Gotland. Cu toate că ține să diferențieze pietrele cu rune de cele cu reprezentări, atribuie fiecărei categorii funcții de neegalat pentru istoria regiunii între secolele V-XII p. Chr. Continuă cu prezentarea pe etape a istoriei cercetărilor din secolul al XIX-lea, de dinainte de perioada denumită de el „a pionierilor”, pe care, la rândul-i, o împarte în patru generații foarte prolifiche. În final face referire și la „succesori”, care sunt supuși la numeroase provocări având în vedere că aceștia beneficiază de metode și

mijloace avansate în comparație cu antecesorii. De altfel, mai toți cei care au publicat în acest volum se includ în categoria succesivilor.

Urmează materialul cercetătorului P. Widerström, de la Muzeul din Visby, cu care am și avut ocazia să discutăm și să constatăm că este un arheolog cu opinii foarte flexibile, dar, în același timp, care își bazează teoriile doar pe argument și nu pe speculații. Contribuția sa la acest volum se include în categoria problemelor de organizare a cercetării, cu elementele tradiționale, dar și cu noi proiecte demarate tocmai pentru a continua și dezvolta o cercetare începută pe anumite baze, disponibile în prima parte a secolului al XX-lea. Autorul încheie printr-o scurtă referire la importanța pentru patrimoniul cultural a acestor monumente, surse de analiză și cunoaștere inegalabile.

Cu articolul *Picture Stones as an Opening to Iron Age Society*, al lui B. Varenus, se intră efectiv în cercetarea științifică a acestei categorii de izvoare istorice. Autorul face referire la impactul pe care acestea l-au avut începând cu perioada romană târzie din Gotland și constată că doar patru din cele peste 570 de pietre identificate până acum relativ la Gotland provin din afara insulei. Deci, este normal a se concluziona că acestea sunt parte a tradiției insulei Gotland. În continuare se face o categorisire a acestor pietre după tipurile de reprezentări. Concluzia ar fi că, cel puțin în perioada Vikingă, pietrele cu reprezentări au devenit o formă de comunicare non-verbală și o componentă a etnogenezei populației din Gotland.

A. Andrén, în lucrarea *From Sunset to Sunset. An Interpretation of the Early Gotlandic Picture Stones*, încearcă să găsească semnificația reprezentărilor așa-zis solare de pe pietrele din Gotland, reprezentări care sunt destul de numeroase conform statisticilor autorului. În fața unor opinii polemice față de interpretările sale, autorul face o retrospectivă a izvoarelor relativ la reprezentările solare și la semnificația lor în Scandinavia, încă din perioada epocii bronzului. Aceste referiri au confirmat părerile mai vechi ale imaginii soarelui de pe pietrele din Gotland, dar numai până cel târziu, în secolul al VI-lea p. Chr. Din acest moment a avut loc, probabil, o schimbare de paradigmă spirituală care s-a repercutat și în reprezentările spiralelor ce sugerau soarele, în sensul că acestea nu mai apar pe pietre. Sfârșitul simbolisticii soarelui a fost pus și pe seama schimbărilor de ordin economic, social și politic din perioada migrațiilor.

A. Gudmundsdóttir analizează în materialul său legenda lui Hildir ca sursă potențială de interpretare a unor imagini de pe pietrele din Gotland. Sunt cel puțin trei astfel de povești sau legende din vechea literatură Norse care au fost folosite de cercetători pentru a interpreta reprezentările de pe pietre. Autorul studiului relatează legenda propriu-zisă și face referire la răspândirea sa, precum și la posibilele analogii regăsite

în imaginile de pe pietrele pictate din Gotland. Concluzia este că anumite povești sau manifestări literare care erau la modă într-o anumită perioadă istorică se regăsesc pe reprezentările figurate de pe pietre, constituind surse prețioase pentru reinterpretarea anumitor simboluri sau scene.

Ca o continuare a articolului precedent, A. Ney folosește aceleași surse literare din perioada Vikingă și medievală pentru a interpreta "scena bune primiri" de pe pietrele din Gotland. Scena în sine apare din secolul al VIII-lea pe pietrele cu reprezentări, iar interpretarea sa a cunoscut variante diverse: de la un războinic căzut în luptă și primit în Valhalla, la întâmpinarea unui războinic întors din luptă de către o femeie de vîță nobilă. De altfel, interpretările acestea se bazează pe scene identice foarte populare în sursele literare din Scandinavia.

M. Helmbrecht, cu „*A Man's World*". *The Imagery of the Group C and D Picture Stones*, continuă seria materialelor care se axează pe identificarea semnificației reprezentărilor de pe pietrele pictate din Gotland. Se compară aici imaginarul surprins pe pietrele din perioada Vikingă, din grupele C și D, conform tipologiei clasice, cu textul medieval al lui Snorri Sturluson, *Skáldskaparmál*. Pe baza acestor paralele s-a putut deduce, la fel ca în studiile deja evocate mai sus, că reprezentările pe piatră din Gotland sunt relevante pentru a surprinde poveștile de natură mitologică din regiune, povești cunoscute și din surse literare. Acestea toate sunt parte a identității culturale a populației care s-a dezvoltat în insula Gotland.

Odată cu articolul lui S. Oehrel, *New Iconographic Interpretations of Gotlandic Picture Stones Based on Surface Re-Analysis* se pătrunde în sfera aplicabilității tehnologiei moderne, puse în slujba științei istorice. Pe baza unor analize făcute cu tehnică de ultimă generație, respectiv scannere 3D, se pot recupera informații de o utilitate remarcabilă, așa cum sunt anumite scene imposibile de reprodus de pe pietrele descoperite în Gotland.

Urmează o serie de materiale care se doresc a face conexiunea, normală, cu runologia. Primul dintre ele, *From Martebo to St. Hans in Visby. Runic Inscriptions on Gotlandic Picture Stones*, a lui H. Gustavson, face și o introducere în runologie și zugrăvește o imagine destul de cuprinzătoare a specialiștilor care s-au ocupat de runele de pe pietrele cu reprezentări.

Cel de-al doilea articol din cadrul aceleiași subteme aparține lui L. M. Imer, *The Viking Period Gotlandic Picture Stones. A Chronological Revision*. Pe baza unei bogate paletă de reprezentări din perioada Vikingă, dar și cu ajutorul runelor, autoarea încearcă să impună o altă dimensiune criteriilor cronologice destul de strânse, adoptate până în prezent. Are în vedere, în special, numărul de imagini de pe pietre, în funcție de care constată că unele grupe prestabilite prezintă

diferențe, mai degrabă, de ordin regional decât cronologic.

M. Källström, autorul studiului *Gotlandic Picture Stones as Sources for Runology and the History of Scandinavian Languages*, reușește să descifreze și să completeze înțelesul unor inscripții de interes însemnat de pe pietrele cu reprezentări pe baza runologiei și a filologiei. Face chiar și o împărțire a monumentelor în funcție de tipurile de scriere și chiar constată o răspândire diferențiată a acestora pe insula Gotland, după aceste caracteristici lingvistice. O analiză foarte utilă a sistemului de scriere, dar și limba utilizată sunt aspecte care întregesc o abordare necesară a unui astfel de subiect.

Dintr-un volum care se dorește o lucrare completă nu putea lipsi și un material strict de arheologie, de vreme ce cercetarea arheologică a făcut posibilă punerea în valoare a pietrelor avute în discuție. A. Andreff, în *Archaeological Excavations of Picture Stone Sites*, realizează tocmai o astfel de imagine a pietrelor din categoriile C și D, din tipologia Lindqvist (din perioada Vendel târzie până în cea Vikingă timpurie 700-1000 p. Chr.). După o scurtă istorie a cercetărilor de teren se trece la descoperirile propriu-zise, cu metodele de lucru, artefactele identificate în diverse contexte, planuri, încercări de reconstituiri, dar și o tentativă de încadrare cronologică pe baza analizelor C 14 a unor oase umane și a tipologiei materialelor.

M. Rundkvist face o evaluare a pietrelor cu reprezentări, reutilizate în diverse alte construcții, de-a lungul timpului. Constată că unele au fost folosite ca pietre de temelie pentru biserici, în vreme ce altele, destul de numeroase, au fost utilizate în arhitectura funerară, chiar de timpuriu, respectiv din secolele al VI-lea – al VII-lea p. Chr. S-a putut constata că, dacă în secolele al VIII-lea și al IX-lea nu s-au prea găsit astfel de pietre reutilizate, în secolele următoare s-au refolosit pe scară largă pietre din toate categoriile, singura interdicție fiind ca acestea să nu fi provenit din monumente creștine.

Singura lucrare care se depărtează puțin de la spațiul ales pentru acest volum, respectiv insula Gotland, este cea a lui J. Hamilton, care face referire la pietre cu picturi din Suedia continentală. Articolul *Picture Stones in the Lake Mälaren Area. Erection, Destruction and Concealment* prezintă câteva din cele 24 de piese descoperite în contexte arheologice mai mult sau mai puțin precise. Autorul face o comparație cu materialele de pe insula Gotland și constată că sunt destule fragmente descoperite în legătură cu morminte, deci aceste pietre trebuie să fi fost parte a arhitecturii funerare.

Tot o abordare comparativă întâlnim și în articolul *Pictish Parallels for Gotland's Picture Stones*, a lui S.M. Foster. Pe baza materialului arheologic provenit de la Picții din Scoția, autoarea nuanțează o comparație care

a fost deja făcută în istoriografie. Mai precis, nu consideră că influențele erau atât de lineare precum se credea între pietrele din Gotland și cele din Scoția Picților și că particularitățile culturii materiale ale celor două civilizații dictau o cale separată, chiar dacă cu foarte multe elemente comune. Prezentarea unor pietre pictate, cu reprezentări mai ales creștine, relevă faptul că la această populație reprezentările provin din perioada în care au adoptat creștinismul, spre deosebire de materialul studiat din Gotland.

L. Kitzler Ahfeldt, în lucrarea sa *Picture Stone Workshops and Handicraft Traditions*, pune în discuție modalitatea de producere a acestor monumente de artă scandinavă. Se folosește în aprecierile sale legate de tehnica de producție și de analize cu scanerele 3D pe baza cărora face interpretări interesante ale unor noi motive descoperite. Tehnica și metodele folosite în tăierea pietrelor erau, de asemenea, diferite în funcție de atelierul sau meșterul de la care ieșeau și care cunoșteau o răspândire destul de densă la nivelul întregii insule. Au fost analizate astfel câteva zeci de pietre.

Dintr-un volum atât de complex nu puteau lipsi nici tehnicile de conservare și restaurare a pietrelor cu reprezentări și a pietrelor cu rune. Este, de altfel, articolul de încheiere, semnat de H. Simonsson. Autoarea predă chiar o lecție în care explică termenii și apoi pune diverse probleme relativ la conservarea activă sau preventivă, la oportunitatea și posibilitatea de a restaura corect coloritul monumentelor, în acord cu ceea ce ele ar fi trebuit să reprezinte în forma lor originală.

Volumul se încheie cu o listă bibliografică amplă și cu un index foarte util, chiar dacă destul de general.

Așadar, tematica propusă, foarte generoasă și inedită pentru mulți dintre istoricii antichității și ai Evului Mediu, cu o extindere teritorială precisă, face din această lucrare un foarte util instrument de cunoaștere a unei civilizații aparte, cu aspectele sale materiale, dar mai ales de cultură și simbolistică, recunoscute ca fiind extrem de bogate în întreaga Peninsulă Scandinavia. Aceste monumente, parte a patrimoniului universal, pot fi, pe de-o parte, elemente de comparație pentru alte civilizații contemporane din Europa și din întreaga lume, dar, în același timp, reprezintă surse unice pentru istoria nordului european.

Dan Aparaschivei

MUGUR ANDRONIC, *Istoria Bucovinei, II, În epoca marilor migrații și până la încheierea formării Moldovei medievale*,

Ed. Societatea Culturală „Ștefan cel Mare – Bucovina”, Suceava, 2014, 425 p. + 39 pl. a/n + 8 color, ISBN 978-973-0-18050-3.

În urma unor intense documentări teoretice și arheologice de teren în spațiul Bucovinei istorice, deci și în regiunea Cernăuți, a apărut volumul II (a XIII-a lucrare din seria editată de către Societatea culturală amintită mai sus, intitulată *Pagini din istoria și cultura Bucovinei*) a primei sinteze de istorie și arheologie dedicate zonei, începând din Paleolitic (vol. I, în 2008). Încurajând inițiativele societății civile, președintele Consiliului Județean Suceava, Cătălin Nechifor, a găsit de cuviință să prefățeze prezentul volum, care începe și cu un *motto* sugestiv: „În scrierea istoriei poate nu este atât de greu să cercetezi, cât este de greu să îndrepti greșelile altora ... și pentru cele mari trebuie și curaj...”, de ceea ce autorul a și dat dovadă.

În introducerea cărții, autorul, printre altele, ține să sublinieze, în mod clar, că fenomenul colonizării intense a Bucovinei cu slavii migratori nu a justificat ocupația stalinistă a părții sale de nord în secolul trecut și că nu are de gând să urmeze anumite vechi concepte/șabloane de epocă comunistă în unele interpretări de natură etnică.

Autorul s-a dovedit și acum un bun cunoscător al realităților și bibliografiei din regiunea Cernăuți și Rep. Moldova. Pe lângă aceasta, după cum era și necesar, lucrarea a fost structurată pe perioade cronologice distincte, ținându-se cont de unele evenimente istorice deosebit de importante, cu urmări distincte și în plan demografic.

Primele două capitole vizează conviețuirea dintre unele populații germanice răsăritene și dacii liberi din spațiul geografic studiat, cât și culturile materiale rezultate în urma acestora – cultura Tumulilor carpatici și Sântana de Mureș, din intervalul veacurilor IV-V d.Chr. (p. 9-134). Pentru ambele sunt prezentate un istoric și stadiul actual al cercetărilor în domeniu. Se analizează riturile și ritualurile funerare, toate putând aduce informații prețioase asupra problemei atribuirilor etnice, cu atât mai mult cu cât, problemele de etnie au fost politizate în anumite medii politico-culturale. Firește, se analizează și nivelul de cunoaștere a celor două culturi, civilizații, inclusiv fenomenul creștinării parțiale a comunităților stabilite în acest spațiu geografic. Deoarece cercetarea științifică nu se poate realiza strict pe linia veche de demarcație a Bucovinei istorice (Bucovina habsburgică), se face apel, ca și în cazul capitolelor următoare, la numeroase analogii cu situații arheologice identificate în județele vecine celui sucevean, sau la regiuni ucrainene din apropierea regiunii Cernăuți.

În chestiunea romanizării dacilor liberi din nordul Moldovei (temă care, cu certitudine, va fi reluată și dezbătută în viitor), Mugur Andronic, în ciuda unei atât de intense afirmări a ei în fostul mediu istoriografic comunist, pledează în mod categoric pentru imposibilitatea desfășurării ei la o distanță atât de mare față de *limes*-ul imperial.

O bună parte din studiul autorului este dedicat slavilor, a căror migrație spre sudul dunărean a fost ușurată și de depopularea considerabilă a spațiului est-carpatic datorată impresionantei migrații a hunilor. În acest context, se analizează și unele vestigii legate de migrația asiaticilor în spațiul bucovinean.

Având în vedere o altă teorie veche, adânc înrădăcinată în arheologia românească, Mugur Andronic încearcă să demonstreze prezența ceva mai timpurie a slavilor în nordul Moldovei (spre începutul secolului al VI-lea), ei fiind deja bine cantonați în nordul și în apropierea Dunării de Jos, la mijlocul veacului al VI-lea (Procopius). Se face apel și aici la unele datări și din regiunea Cernăuți (cap. IVa. *Considerații asupra migrației slave spre teritoriul est-carpatic și a debutului său*, p. 135-153).

În subcapitolul IVb. (*Cultură și etnic în spațiul nord-moldav*, p. 154-190) se are în vedere stadiul cercetării intervalului cronologic al veacurilor VI-VII, mai ales pe baza descoperirilor arheologice din spațiul istoric bucovinean. Nu se neglijează nici problema etnogenezei slavilor și nici prezentarea culturii lor materiale, inclusiv tipul de locuințe și de așezări. Pe lângă populația indigenă, probabil și o parte din slavii sedentarizați au putut recepționa propaganda de creștinare, realizată mai intens odată cu domnia lui Iustinian.

Și în acest orizont cronologic sunt deosebit de însemnate descoperirile de factură funerară. Prezența monedelor bizantine și interpretarea lor nu sunt nici ele omise.

Următorul subcapitol – IVc. *Sfârșitul primului mileniu creștin în teritoriul bucovinean*, p. 191-224 – urmărește evoluția locuirii umane, încercându-se, în lipsa urmelor de locuire a comunităților protoromânești, de tip „Dridu” (identificate în regiunile sudice ale Moldovei), punerea în evidență a existenței unui orizont cultural apropiat de cel tipic comunităților slave, caracterizat prin prezența ceramicii lor de „acasă”, de tip „Luka Raikovecka’ja”. Desigur, opinia colegului sucevean, va provoca unele polemici printre „slaviști”. În continuare, sunt analizate cele mai importante vestigii arheologice din arealul menționat, cu trimiteri și la zonele învecinate, un loc aparte ocupându-l investigațiile proprii ale așezării de la Poiana-Zvorăștea (cu 43 de locuințe identificate), datând din veacurile VIII-IX, unul dintre marile situri premedievale din România.

Se fac referiri și la schimbările social-economice, oglindite în planul culturii materiale, dar și prin apariția primelor fortificații din lemn și pământ, de tipul „horodiștilor”. În funcție de datele cercetărilor de până acum, inclusiv cele ale primelor letopisește, se poate considera că teritoriul nord-bucovinean a fost locuit de către horvați (atestați în 907), cei care vor recunoaște în cele din urmă dependența de Kiev în 992, în timpul domniei lui Vladimir cel Mare.

Și pentru acest interval cronologic se face trimitere la complexele funerare cunoscute până în prezent.

Peisajul politic și demografic se schimbă major odată cu invaziile altor asiatici (*Pe un nou început de drum, spre leagănul statalității moldave*, cap. Va., p. 225-252) – maghiarii, uzii, cumanii, pecenegii și cumanii. În mod firesc, autorul încearcă să lămurească gradul de impact al acestora asupra arealului studiat, mai ales că sunt documentate o serie de toponime și hidronime turcice, dovezi ale prezenței unor enclave de migratori turanici. Inevitabil, el a fost nevoit să reia problema localizării și a originii bolohovenilor și a berladnicilor, despre care s-a scris mult.

Și invazia mongolă, mult mai bine cunoscută documentar, este analizată în relație cu realitățile etnico-demografice, social-economice, politice și culturale a teritoriului bucovinean. Cu certitudine, campaniile militare ale mongolilor a provocat distrugerea celor peste 30 de horodiști, localizate în nordul Moldovei. În vecinătate, cnezatul de Halici, sau mai departe spre răsărit, statele slave devin tributare puterii mongole, cea care a inițiat secole de-a rândul și o serie de raiduri militare prin Bucovina, dovedite de unele descoperiri arheologice specifice sau de existența unor toponime legate de tătari. Autorul oferă și informații importante și inedite legate de tezaurul monetar mongol de la Hliboca, din actuala regiune Cernăuți.

În subcapitolul Vb., *Considerații asupra spațiului bucovinean în secolele XI-XIII* (p. 253-304), autorul continuă prezentarea realităților istorice premergătoare formării statului medieval Moldova. Totodată, sunt discutate chestiuni care au indus procesul de constituire a structurilor urbane. În județul Suceava, a fost atestată și cercetată doar fortificația de la Siret, situată pe înălțimea sugestiv denumită „Horodiștea”. Cetățuia se află la marginea sudică a amplului sistem de fortificații cernăuțene. În județul Botoșani au fost identificate alte câteva puncte întărite cu elemente defensive rudimentare.

Un accent deosebit se pune pe problemele de demografie istorică, sporirea populației fiind unul dintre factorii determinanți ai procesului de constituire statală. Beneficiind de o experiență de peste trei decenii în cercetarea arheologică, Mugur Andronic poate aduce informații utile și la acest capitol. Deși, arheologii veacului trecut au negat existența nivelurilor de locuire proprii veacurilor XI-XII, autorul contra-argumentează prin documentarea a zeci de vetre vechi de sate, unde cel mai timpuriu orizont cronologic conține cunoscute ceramică din epoca „descălecatului”, de tip „Lunca-Dorohoi”. Cu siguranță, contextul arheologic cercetat oferă indicii referitoare la amplul fenomen de colonizare de peste munți, date neacceptate în unanimitate de medievistica contemporană. Pe de altă parte, zona nord-bucovineană s-a remarcat printr-o

evoluție demografică deosebită (în secolele XI-XII), caracterizată printr-o densitate de locuire remarcabilă, în special între Prutul de Sus și Nistrul de Mijloc. În mod firesc, aici se vor forma și câteva așezări cu pretenții urbane (Cucelmin, Vasiliv, sau Onut), recunoscute ca atare și în vechile letopisețe rusești.

Mai mult, în partea nordică a Bucovinei, au existat și locuri de cult slave (unele sunt chiar sanctuare), precum cele de la Kulešovka, Rjavenk, sau Horbova (c. *Păgânism și creștinism în Bucovina*, p. 305-323, unde este vorba și despre procesul de creștinare a populației din zona studiată).

Următorul subcapitol (Vd. *Bucovina și „botezul descălecării” noului stat românesc Moldova*, p. 324-375), tratează condițiile de formare al statului medieval la răsărit de Carpați. În opinia autorului, constituirea statală din spațiul est-carpatic este strâns conexată de emigrările masive de peste munți (din Transilvania) și de pandemia de ciumă, care a cuprins întreaga Europă și a produs psihoza salvării vieții într-un ținut slab populat și cu o rețea urbană nedezvoltată, în comparație cu cea transilvăneană.

Ultima parte a cărții a beneficiat din plin de rezultatele cercetărilor de la biserica Bogdana din Rădăuți, prima necropolă domnească din Moldova (cf. *Biserica Bogdana – cheia arheologică a începutului de țară*, p. 377-412).

Notabil, lucrarea mai beneficiază de o bogată ilustrație alb-negru și color și de rezumate și explicațiile planșelor în engleză și ucraineană.

Trebuie menționate și referințele bibliografice folosite, inclusiv contribuțiile aparținând istoriografiei sovietice, dar și lucrările recente ale cercetării ucrainene, autorul punând astfel la dispoziție un bagaj informațional remarcabil, care va genera discuții și polemici ample pe marginea acestor teme de interes național, central și est european.

În acest context conclusiv, nu trebuie uitate dificultățile de interpretare, întâmpinate până acum de către specialiști pentru soluționarea unor chestiuni legate de epoca migrațiilor în zona central și est-europeană, pe care colegul dr. Mugur Andronic a încercat să le rezolve cât mai concludent cu putință. Desigur, cercetările viitoare vor veni cu alte lămuriri, pro sau contra, asupra unor aspecte controversate și abordate în paginile volumului prezentat. Până atunci, dincolo de unele mici imperfecțiuni, monografia reprezintă prima încercare de acest fel în istoriografia românească și va rămâne un punct de referință în cercetarea științifică a Bucovinei istorice.

Octavian Liviu Șovan

LĂCRĂMIOARA STRATULAT, *Muzeologie contemporană*, Editura Palatul Culturii, Iași, 2014, 200 p.

În numai două sute de pagini, cititorul (student, profesor, cercetător, simplă persoană interesată de "fascinanta lume a muzeelor") va găsi în lucrarea semnată de Lăcrămioara Stratulat (*Muzeologie contemporană*, Editura Palatul Culturii, Iași, 2014) o reală operă de valoare, dar, în același timp, și o adevărată provocare. În fapt, lucrarea se constituie într-un veritabil manual de muzeologie, în condițiile în care contribuțiile românești pe acest domeniu sunt extrem de puține, fiind de amintit volumele semnate de Corina Nicolescu și Ioan Opriș.

Organizarea unui muzeu în momentul de față, în condițiile unei societăți ultratehnologizate, trebuie să țină seama atât de tradițiile muzeistice ale umanității, și mai ales ale spațiului istoric concret în care urmează să fie organizat, dar și de mulți alți factori - constituirea și dezvoltarea patrimoniului cultural, conservarea, depozitarea și restaurarea obiectelor de patrimoniu, tematica expozițională, pedagogia muzeală, managementul muzeal etc. Într-un prim capitol (*Despre muzee*), autoarea - manager la Complexul Muzeal Național "Moldova" Iași și beneficiara unei vaste experiențe în domeniu - face distincția între muzeologie și muzeografie, definește muzeul ca instituție, realizează o tipologie a muzeelor, analizează elementele care țin de acreditarea și funcțiile muzeului (de cercetare, de conservare, de punere în valoare a patrimoniului muzeal în scopul educării și recreării), prezintă colecții și colecționari, precum și cele mai importante informații despre expertizarea și clasarea bunurilor culturale mobile.

Un scurt istoric al evoluției muzeului se constituie în cel de-al doilea capitol al lucrării. Autoarea surprinde, de-a lungul binecunoscutelor epoci pe care le-a străbătut omenirea]n existență sa, creșterea gradului de interes al omului față de aspectul estetic al obiectelor, dar și pentru colecționarea acestora în diverse forme. Astfel, sunt evocate colecțiile primitive de obiecte (podoabe, arme), pinacotecile din Grecia antică, colecțiile medievale particulare, colecțiile regale, muzeele publice din epoca modernă, muzeele actuale, multe dintre ele având o arhitectură futuristă și o organizare cu totul novatoare. Tot în acest capitol este prezentată evoluția muzeelor din spațiul românesc, începând de la cel mai vechi muzeu, cel de la Sibiu, al baronului Samuel von Brukenthal (1817), până la Pinacoteca din Iași (1860), Muzeul Țăranului Român (1906) sau Muzeul de Arheologie și Etnografie (1934).

Al treilea capitol (*Expoziții universale și participări românești*) ne oferă o imagine de ansamblu asupra progresului tehnic, intelectual și cultural al omenirii, proiectat în așa-numitele expoziții mondiale, prima

dintre acestea având loc la Londra, în anul 1851. Începând cu anul 1855 se semnalează și prezențe românești la aceste manifestări cu caracter universal, în anul respectiv pictorul Carol Popp de Szathmari participând la Paris cu fotografiile realizate în timpul Războiului Crimeii, aflat atunci în plină desfășurare. Ilustrând capacitățile intelectuale, tehnice, estetice ale creatorilor, exponatele românești, indiferent de locul unde au fost prezentate publicului - Paris (1889, 1937), Bruxelles (1897), Barcelona (1929), New York (1937) etc., au demonstrat apartenența românilor la panteonul valorilor tehnice și culturale universale.

Cel de-al patrulea capitol, intitulat *Patrimoniul cultural*, este și cel mai consistent din acest prim volum al lucrării. Autoarea definește patrimoniul cultural, menționează componentele și prezintă o tipologie a acestuia, înfățișează - pe larg - modalitățile de conservare a patrimoniului muzeal, insistând asupra factorilor care pot influența negativ asupra acestuia, în finalul lucrării oprindu-se asupra tehnicilor de restaurare a bunurilor culturale, precum și a modului în care se realizează evidența patrimoniului cultural mobil.

Măsurile legislative adoptate de-a lungul vremii în România, începând cu legea din anul 1892 și până în zilele noastre, cu legea privind protejarea monumentelor istorice (2001) și legea muzeelor și a colecțiilor publice (2003) întregesc lucrarea doamnei Lăcrămioara Stratulat.

În actualitate, muzeul reprezintă un element important de promovare a culturii, a spiritului liber, dar, de asemenea, și de educație pentru toți cei care îi pășesc pragul. Muzeul "tinde să aibă valența unui centru cultural complex, aflat în slujba comunității, un loc în care îți reamintești sau acumulezi cunoștințe noi, în care trăiești emoții deosebite, un loc în care te relaxezi și în care vrei să revii" (p. 80). Lucrarea Lăcrămioarei Stratulat reprezintă o pledoarie pentru toate aceste idei, pentru această stare de spirit și ne îndreptățește nerăbdarea pentru ca timpul care va trece până la apariția celui de-al doilea volum să fie cât mai scurt cu putință.

Gheorghe Iuțiș